

Analysis of the Critical Discourse of the Mediatization of Religion in Murals From the Constitutional Era*

Abstract

The Constitutional Revolution of Iran marked a pivotal era characterized by profound political, social, and cultural transformations. During this period, significant religious discourses emerged, particularly those rooted in Ashura-centric ideologies. The Shiite clergy played a central role in preserving and reinterpreting these discourses to adapt to shifting socio-political contexts. A notable development during this era was the transition from oral traditions to visual representation, particularly through murals, which reshaped public perceptions of religious and social values. In the late Qajar period, murals became a crucial medium for articulating and disseminating Shiite serious beliefs and deep religious narratives. Such visual depictions were not merely artistic expressions but were deeply intertwined with the political dynamics of the time. For instance, the Islamic Unity discourse promoted by the Jangal Movement was conveyed not only through traditional, established print media, such as newspapers and manifestos, but also through murals. These murals functioned as sites for integrating diverse ideological frameworks and highlighted the interactions among various religious traditions. Notably, they showcased the increasing visibility of non-Shiite Islamic perspectives within predominantly Shiite Ashura narratives, thereby influencing both religious and political thought. Beyond their representational function, these murals symbolized ideological shifts and facilitated new modes of religious engagement. In northern regions such as Gilan, as well as cultural hubs like Shiraz, Isfahan, and Kermanshah, the gradual integration of religious symbols across sectarian boundaries became evident. This phenomenon reflected broader global trends, such as globalization and the emergence of religious pluralism, which redefined religious and cultural identities during the Constitutional Revolution. This study aims to examine the transformative impact of murals on the mediatization of religion and the construction of individual and collective identities during this critical historical juncture. The study employs a descriptive-analytical methodology, incorporating critical content analysis within a qualitative research paradigm. Data collection methods include photographic documentation and advanced scanning technologies. The research concentrates on 20 religious-themed murals from

Received: 10 Aug 2024

Received in revised form: 25 Nov 2024

Accepted: 29 Dec 2024

Samaneh Seraj¹

PhD Student in Art Research, Department of Art Research, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran.

E-mail: samaneh.seraj@shahed.ac.ir

Khashayar Ghazizadeh² (Corresponding Author)

Associate Professor, Department of Islamic Art, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran. E-mail: ghazizadeh@shahed.ac.ir

<https://doi.org/10.22059/jfava.2024.380667.667320>

the Constitutional Era, selected through purposive sampling based on their relevance. Data analysis adheres to Fairclough's three-dimensional framework for critical discourse analysis, highlighting historical, social, and cultural contexts. The findings reveal that these murals functioned as both social and ideological acts, embedding religious narratives within broader socio-political frameworks to shape public perceptions and promote societal cohesion. Despite the extensive scholarship on the Constitutional Revolution, the cultural and religious dimensions embodied in murals have remained underexplored. This research underscores the critical role of these murals as active agents in shaping religious consciousness and identity. By addressing the underexamined domain of mural-based religious mediatization, this study offers a nuanced understanding of how visual culture contributed to the negotiation of national identity and ideological coherence in early 20th-century Iran. This research provides fresh insights into the intersection of visual media, religion, and society, highlighting the role of murals in mediating cultural narratives and fostering ideological unity in a rapidly changing socio-political landscape. As such, it adds to the broader discourse on the interplay between media, religion, and identity in historical contexts, offering valuable perspectives for scholars in related fields.

Keywords

Critical Discourse Analysis, Mediatization of Religion, Murals, Constitutional Era, Norman Fairclough

Citation: Seraj, Samaneh, & Ghazizadeh, Khashayar (2025). Analysis of the critical discourse of the mediatization of religion in murals from the constitutional era. *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 30(2), 23-41. (in Persian)

Authors retain the copyright and the full publishing.

Publisher: University of Tehran.

*This article is based on the first author's doctoral dissertation, titled "Critical discourse analysis of the interaction of religion, culture, and art in constitutional era murals" supervised by the second author at Shahed University.

تحلیل گفتمان انتقادی رسانه سازی دین در دیوارنگارهای دوران مشروطیت*

چکیده

مشروطیت، آغازگر تحولی بود که تحت تأثیر رویدادهای جهانی محلی و سیاست های روسیه و انگلیس شکل گرفت. یکی از محورهای مهم شکل گیری هویت ملی نوین ایران، رسانه سازی دین بود که در دیوارنگارهای دوران مشروطیت نمایان شد. گفتمان دینی در این دیوارنگارها با استفاده از زبان بصری خاص، به بازتولید ساختارهای

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۵/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۰۵

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۱۰/۰۹

سمانه سراج^۱: دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.
E-mail: samaneh.seraj@shahed.ac.ir

خشایار قاضی زاده^۲ (نویسنده مسئول): دانشیار گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.
E-mail: ghazizadeh@shahed.ac.ir

<https://doi.org/10.22059/jfava.2024.380667.667320>

نظام مند ساخت اجتماعی واقعیت پرداخت و به ایجاد یک ژانر گفتمانی منحصر به فرد کمک کرده است. از این منظر مسئله این است که ۱. چگونه فرآیندهای رسانه سازی با تأکید بر رسانه دیوارنگارها در حال تغییر ماهیت بازنمایی عمومی دین در جامعه دوران مشروطیت هستند؟ چگونه عناصر دینی در گفتمان دیوارنگارهای دوران مشروطیت، از طریق ساختار گفتمان ها و تصاویر، موجب شکل گیری هویت های فردی و اجتماعی می شود؟ روش پژوهش توصیفی تحلیلی بر مبنای تحلیل محتوای انتقادی از نوع پژوهش های کیفی است. ابزار گردآوری اطلاعات فیش، مشاهده و ابزار پویاشکری نوین است. جامعه پژوهش مشتمل بر ۲۰ دیوارنگاره است که به شیوه هدفمند انتخاب شده است. منطق اجرایی در این پژوهش مبتنی بر تحلیل ارتباط میان بازنمایی های بصری دیوارنگارها و شکل گیری هویت های اجتماعی و فردی بر اساس آراء سه وجهی نورمن فرکلاف است. یافته های پژوهش نشان می دهد که رسانه سازی دین در دیوارنگارهای دوران مشروطیت با تمرکز بر ساختارهای نظام مند و بازنمایی روایات دینی، نقش مهمی در انعکاس و تثبیت تعلقات اجتماعی و اعتقادی آن دوره داشته است. تحلیل دیوارنگارها به عنوان کنش های اجتماعی و ایدئولوژیک، نشان دهنده تعامل پیچیده میان دین، فرهنگ و سیاست در دوران مشروطیت ایران است.

واژه های کلیدی

تحلیل گفتمان انتقادی، رسانه سازی دین، دیوارنگاره، دوران مشروطیت، نورمن فرکلاف

استناد: سراج، سمانه و قاضی زاده، خشایار (۱۴۰۴). تحلیل گفتمان انتقادی رسانه سازی دین در دیوارنگارهای دوران مشروطیت. نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۳۰(۱)، ۲۳-۴۱.

مقدمه

دوران مشروطیت یکی از دوره های تاریخی مهم ایران بود که با بازاندیشی های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی همراه شد. این دوره گفتمان های دینی تأثیر گذاری را در قالب نگرش عاشورایی به نمایش گذاشت. جریان های دینی به رهبری نهاد مرجعیت شیعه، هم راستا با شرایط سیاسی و اجتماعی آن زمان، نقشی کلیدی در تداوم و تحول گفتمان های دینی ایفا کردند. چرخش از رویکرد شفاهی دین مردمی به بازنمایی تصویری آن، به ویژه در قالب دیوارنگاره ها، تحول قابل توجهی در فهم دین ایجاد کرد و نگرش مردم نسبت به ارزش های دینی و اجتماعی را تحت تأثیر قرارداد. در این میان، گفتمان اتحاد اسلام که توسط نهضت جنگل در ایران تقویت می شد، از طریق رسانه های چاپی نظیر روزنامه و مرامنامه جنگل، همراه با دیوارنگاره ها، پیام های خاصی را منتقل کرد. رسانه دیوارنگاره ها به عنوان مکان هایی برای ترکیب و نمادسازی سیستم های اعتقادی، نه تنها موجب رسانه سازی فرهنگ و دین شیعیان را در اواخر قاجار شد، بلکه نشان دهنده تعامل میان تنوع های دینی نیز بودند. بر ساخت گرای دین در مورد تغییرات اشکال دینی در دوران مشروطیت، حداقل از منظر تصویری، برافزایش دید تنوع موقعیت دینی به دنبال افزایش جهانی شدن متمرکز شده بود. حضور دیدگاه ادیانی غیر از اسلام شیعی در روایات تصویری عاشورایی که به طور تاریخی بر دیدگاه علماء شیعه جعفری مذهب استوار بود، اشکال جدیدی از درگیری سیاسی و دینی را ایجاد کرد و فرهنگ ملی و ارزش های دین شیعیان اواخر دوران قاجار را تحت تأثیر قرارداد که به طور انتخابی به عنوان یک هویت تمدنی پذیرفته شد. روند عمومی دیوارنگاری و به کارگیری اشکال دینی متناسب با فرقه های دینی در شهرهای ایران روندی آهسته اما مداوم داشت. در حالی که این تمایلات در شمال ایران چون گیلان بارزتر است، فرآیندهای مشابه به وضوح در کرمانشاه، شیراز، اصفهان دیده می شود. این وضعیت، افزایش «پیچیدگی دینی» را منجر می شود. هدف پژوهش پرداختن به درک فرآیندهای رسانه سازی دین، به ویژه در رسانه دیوارنگاره ها و تغییر ماهیت بازنمایی عمومی دین در جامعه دوران مشروطیت است. تمرکز بر دیوارنگاره ها به عنوان یکی از اشکال رسانه سازی دین، می تواند بازتابی از قدرت و کنترل بر بازنمایی دین باشد. از این منظر مسئله این است که چگونه فرآیندهای رسانه سازی با تأکید بر رسانه دیوارنگاره ها در حال تغییر ماهیت بازنمایی عمومی دین در جامعه دوران مشروطیت هستند؟ و چگونه عناصر دینی در گفتمان دیوارنگاره های دوران مشروطیت، از طریق ساختار گفتمان ها و تصاویر، موجب شکل گیری هویت های فردی و اجتماعی می شود؟ علی رغم پژوهش های فراوان درباره دوران مشروطیت و تحلیل های سیاسی و اجتماعی آن، نقش دیوارنگاره ها در رسانه سازی دین و تأثیر آن ها بر شکل گیری هویت اجتماعی و دینی تا حدی نادیده گرفته شده است. بیشتر مطالعات تمرکز بر رویدادهای سیاسی اجتماعی داشته اند و کمتر به تعاملات فرهنگی و دینی در بافت دیوارنگاری پرداخته اند. بررسی دیوارنگاره ها می تواند دیدگاه های جدیدی درباره نحوه بازنمایی دین و تأثیر آن بر جامعه ارائه دهد و نشان دهد که چگونه این رسانه ها به طور فعال در ایجاد و تثبیت هویت های فردی و اجتماعی نقش داشته اند.

روش پژوهش

روش پژوهش توصیفی تحلیلی بر مبنای تحلیل محتوای انتقادی از نوع

پژوهش های کیفی است. ابزار گردآوری اطلاعات فیش، مشاهده و ابزار پویاشکری نوین است. جامعه پژوهش مشتمل بر ۲۰ دیوارنگاره با مضمون دینی مربوط به دوران مشروطیت است که به شیوه هدفمند (غیر احتمالی) انتخاب شده است تا به بهترین صورت پاسخ پرسش های پژوهش روشن گردد. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات بر اساس تحلیل گفتمان انتقادی و بر اساس آراء، سه وجهی فر کلاف صورت گرفته است.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش های متعددی به بررسی ماهیت رسانه سازی دین پرداخته اند. مطالعات سیاست دینی نهضت اتحاد اسلام جنگل نیز محور پژوهش متعددی بوده است. در حال حاضر کمتر پژوهشی مستقل درباره نقش نهضت اتحاد اسلام جنگل در شکل دهی نظام دیوارنگاره ها و تأثیر رسانه سازی دین دیوارنگاره ها در هژمونیک شدن قدرت به عنوان عاملی تأثیر گذار بر مشروطیت با روش شناسی فر کلاف صورت گرفته است. این پژوهش به دلیل ماهیت بینارشته ای، برای بررسی مسئله خود، از دوحوزه ی مختلف، داده گردآوری کرده است. دسته اول پژوهش های هم راستا در زمینه چارچوب نظری پژوهش و دسته دوم پژوهش مرتبط با مضمون سیاست دینی گفتمان نهضت اتحاد اسلام جنگل^۱ هستند. برای نمونه: استیگ هزارورد (۲۰۱۱) در مقاله «رسانه سازی دین: نظریه پردازی دین، رسانه و تغییر اجتماعی» با تکیه بر پیشرفت های اخیر در نظریه رسانه سازی، چارچوبی نظری برای درک افزایش تعامل بین دین و رسانه ارائه می دهد. یافته های این مقاله نشان می دهد که رسانه ها به عنوان منابع اطلاعاتی مهم درباره مسائل دینی معرفی شده اند و اطلاعات و تجربیات دینی بر اساس خواسته های ژانرهای رسانه ای شکل می گیرند. پژوهش پیش رو از چارچوب نظری این مقاله برای رسیدن به پاسخ کامل تر و دقیق تر در ابعاد دیوارنگاره ها، استفاده می کند. میثم عبداللهی (۱۳۹۲) در مقاله «مرامنامه کمیته اتحاد اسلام و بازخوانی آرمان های اسلامی نهضت جنگل»، به مرامنامه ای اشاره می کند که اخیراً در میان متونی که مربوط به دهه آخر قرن سیزدهم درباره گیلان بود یافت شده و اسناد و اطلاعاتی را نشان می دهد که به ویژه برای مشروطه و نهضت جنگل افقی نو را در پیش روی محققین باز می کند. این اسناد مربوط است به «مرامنامه و نظامنامه کمیته اتحاد اسلام» که در سال های میانی نهضت جنگل به صورت چاپ سنگی منتشر و در میان مردم پخش شد و هنوز آثاری از آن در میان گنجینه های خانوادگی مردمان کهن سال منطقه وجود دارد. پژوهش حاضر از داده های این مرامنامه در جهت تحلیل عناصر دیوارنگاره ها استفاده کرده است. مقاله «تأثیر هیئت اتحاد اسلام بر تحولات سیاسی، فکری و نظامی جنبش جنگل»، از عباس پناهی (۱۳۹۹) نشان می دهد که چگونه شکست های سیاسی و فکری مشروطه خواهان و تسلط روسیه و انگلستان منجر به پذیرش حمایت های خارجی و ایدئولوژی اتحاد اسلام توسط جنگلی ها شده است. با وجود پیوند جنگلی ها با ایدئولوژی اتحاد اسلام، کوچک خان اساس سیاست های خود را بر پایه استقلال ایران قرارداد؛ لیکن همکاری جنگلی ها با اتحاد اسلام را می توان تاکتیکی سیاسی از سوی آن ها دانست. پژوهش پیش رو داده های خود را بر پایه این سیاست دینی قرار داده است. در جهت تکمیل داده ها این مقاله مغتنم است.

مبانی نظری پژوهش

تحلیل گفتمان انتقادی بر مبنای مطالعه دین با تمرکز بر روش شناختی نورمن فر کلاف^۲

در جامعه‌شناسی انتقادی دین که گفتمان را جدی می‌گیرد، بر دو نکته مهم تأکید می‌شود: اول، توجه به نقش ادیان در بازتولید و تغییر نابرابری و دوم توجه به رسانه‌سازی فرهنگ، فرآیندی که از طریق آن دانش روزمره ما به‌طور فزاینده‌ای توسط اشکال ارتباطات جمعی شکل می‌گیرد (Thompson, 1990, pp. 12-18). شکل‌های مناسک برای درک دین عناصر محوری هستند. تحلیل گفتمان در علم جامعه‌شناسی دین به معنای نگاه به شیوه‌هایی است که دین، معنویت، اعتقاد و... در گفتمان ساخته می‌شوند (Hjelm, 2014, p. 857). تمرکز رویکرد انتقادی در چارچوب گفتمان، بررسی نقش دین در تغییر نابرابری‌ها است. هدف یک جامعه‌شناسی انتقادی واقعی از دین، بازگشت به اصول اولیه است (Davie, 2007, p. 124). هدف دومی که دارد در جهت تجزیه و تحلیل انتقادی است که این اثرات چگونه نابرابری را به‌طور بالقوه تغییر می‌دهند. تجزیه و تحلیل انتقادی به معنای بررسی چگونگی تأثیر ساختارهای مردمی و حکومتی بر موقعیت اجتماعی، افراد، جوامع و سنت‌های دینی است (Hjelm, 2014, p. 858). نورمن فر کلاف یکی از اندیشمندان در زمینه رویکرد گفتمان انتقادی است. مبانی نظری و مفاهیم روش شناختی CDA در دو ویژگی گفتمان مدار متبلور می‌شود: هم سازنده^۳ و هم کارکردی^۴ است. گفتمان سازنده است، زیرا صرفاً چیزها را بیرون^۵ منعکس یا بازنمایی نمی‌کند، بلکه آن‌ها را ساخت^۶ یا تشکیل^۷ می‌دهد. طبق نظر فر کلاف (۱۹۹۲)، سه چیز که در گفتمان ساخته می‌شوند عبارت‌اند از: هویت‌های اجتماعی^۸ یا موقعیت موضوع^۹، روابط اجتماعی^{۱۰} و سیستم‌های دانش و اعتقاد^{۱۱}. گفتمان ویژگی دومی دارد که ارتباط نزدیکی با مشاهده بارکر^{۱۲} در مورد منافع بازیگران اجتماعی دارد. گفتمان علاوه بر سازنده بودن، کارکردی است (Fair-clough, 1992, p. 132; Potter and Wetherell, 1987, p. 32-33). هر گفتمان به عنوان شکلی از کنش اجتماعی تلقی می‌شود که هم به بازتولید جامعه و هم به تغییرات اجتماعی کمک می‌کند (Potter, 1996, p. 105). با اقتباس از سنت انتقادی علوم اجتماعی، CDA بر پویایی قدرت، دانش و ایدئولوژی که فرآیندهای گفتمانی را احاطه می‌کند، تمرکز می‌کند (Phil-lips and Hardy, 2002, p. 20). پیامدهای روش شناختی مفهوم انتقادی ایدئولوژی دو گونه است: اول، تمرکز بر این است که چگونه جنبه‌های مختلف استفاده از زبان به ساخت یک‌طرفه چیزها یا رویدادهایی کمک می‌کند که در خدمت منافع گروه‌های اجتماعی خاص هستند. علاوه بر این، برای CDA مهم است که آنچه را که گفته نشده است، مطالعه کند، یعنی آنچه را که ما بدیهی می‌دانیم. به عقیده فر کلاف، هر گونه ارجاع به عقل سلیم^{۱۳}، ایدئولوژیک است (Fairclough, 1989, p. 84). از آنجاکه عقل سلیم تصورات ما از زندگی روزمره را طبیعی می‌کند، مؤثرترین راه برای حفظ هژمونی است، یعنی تفسیری انحصاری از واقعیت. آشکار سازی ساختارهای واقعی واقعیت اجتماعی و جلب توجه به نابرابری مطمئناً در قلب CDA قرار دارد.

رسانه‌سازی^{۱۴} دین

اصطلاح «رسانه‌سازی دین» به فرآیندی اشاره دارد که طی آن اعمال

و باورهای دینی در ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جامعه ادغام می‌شوند. این فرآیند، از طریق بازنمایی مناسک و نهادهای دینی به‌ویژه واقعه عاشورا در دیوارنگاره‌های دینی دوران مشروطیت و نیز از طریق سخنرانی‌ها، موعظه‌ها و روضه‌خوانی‌های رهبران دینی، نقش مهمی در شکل‌دهی به نحوه انتشار و درک پیام‌های دینی توسط عموم داشته است. رسانه‌سازی فراتر از حوزه دین بوده و بیانگر فرآیند گسترده‌تری است که حوزه‌های مختلف اجتماعی با رسانه‌ها تعامل پیدا می‌کنند (Thompson, 1995). طبق باور هژارورد (۲۰۱۲)، رسانه‌ها مفیدتر از اشخاص برای اهداف خاص دین عمل می‌کنند و رسانه‌سازی بیانگر شرایط اجتماعی و فرهنگی جدیدی است که در آن رسانه‌ها نقش آفرینی می‌کنند (Hjarvard, 2012a, pp. 41-75). شایسته‌فر، ۱۳۸۶، ۲۰۰-۲۲۶؛ شایسته فر و همکاران، ۱۳۹۱، ۵۳-۷۰؛ نشریه و عبدالکریمی، ۱۳۹۵، ۳۷-۵۲). پیش از مشروطیت، رسانه در خدمت بازتولید عناصر دینی و منافع سلطنت و مراجع دینی بود (نورانیان و همکاران، ۱۳۹۹، ۳۳۶-۳۵۵). اما در دوران مشروطیت، رسانه‌ها به‌مثابه نهادهای فرهنگی عمل کردند (Coffey, 2012; Hjarvard, 2012b). بازتولید دین بر دیوارنگاره‌ها در دوران مشروطیت برگرفته از حس تعلق دینی مردمی و تعهد به ارزش‌های دینی و ارادت به ائمه اطهار، پیامبران دین، تنها یک تجربه رسانه‌ای نبود، بلکه به‌مثابه یک نهاد فرهنگی بود که مردم را آگاه کرد. به دلیل انواع تحولات مرتبط در دوران مشروطیت، از جمله رشد و توسعه افکار آزادخواهی و مساوات‌طلبی در قالب جنبش مشروطه (علیزاده، ۱۳۸۶، ۱-۲۳)، اندیشه سیاسی اتحاد اسلام (قره‌داغی و شیخ‌نوری، ۱۳۹۰، ۷۳-۹۰)، ورود فناوری‌های رسانه‌ای جدید چاپ سنگی، عکاسی، سیستم حمل‌ونقل و فضای انقلابی، تحولات جدید معطوف به زندگی روزمره مردم تا ساختارهای کلی (احسان خواه و همکاران، ۱۴۰۲، ۲۱-۴۹). رسانه‌ها به تدریج از سایر نهادهای اجتماعی فاصله گرفت و مستقل‌تر شد. در مفهوم جامعه‌شناختی، رسانه به یک نهاد رسانه‌ای^{۱۵} تبدیل شد (Hjarvard, 2012a, pp. 41-75). دیوارنگاره‌ها در تعامل با نهادهای اجتماعی فرهنگی به بخشی از زندگی روزمره تبدیل شدند و افراد را قادر ساختند تا در زمان مناسب تجمع شیعیان در اماکن دینی با روش‌های انعطاف‌پذیرتری چون هم‌صدابودن برای اظهار همدردی با امام شیعیان با اتحادبصری، تعامل داشته باشند. رسانه دیوارنگاره‌ها هم به‌عنوان نهادی نسبتاً مستقل در جامعه «بیرون» یا فضای کلان حضور پیدا کرد و هم به‌عنوان منبعی برای تعامل ارتباطی در دسترس مردم در نظر گرفته شد. رسانه‌سازی دین مستلزم «عملکرد بازیگران دینی و حیات و اهمیت بیان‌های جدید دین» است (Lövhheim and Axner, 2011, pp. 57-74). استفاده از اشکال مختلف رسانه‌های تعاملی مانند دیوارنگاره‌ها و کتب چاپ سنگی توسط نهادها و افراد در دوران مشروطیت، نیازمند انطباق با هنجارها و ویژگی‌های خاص این رسانه‌ها بود. کارگزاران جامعه، اعم از دینی و حکومتی، برای برقراری ارتباط با مردم از بصری‌سازی و قوانین تعیین‌شده این رسانه‌ها در انتخاب موضوعات مناسب مانند روایت عاشورا، استفاده کردند. این رویکرد باعث تغییر در شیوه‌های تعامل نهادهای مختلف در داخل کشور و با جهان خارج شد. پژوهش حاضر، رسانه‌سازی را به‌عنوان کنش یا عمل مشخص ارتباط از طریق یک رسانه در نظر خواهد گرفت؛ بنابراین، در مقایسه با ارتباطات

نقاشی از انحصار دربار خارج شده و توسط نقاشان غیر درباری در میان توده مردم با عقاید آن‌ها گسترش یافت (نوروزی و دادور، ۱۳۹۷، ۸۶-۱۰۳). درواقع، مناسک و مراسم و بازخوردهای مختلف دیگر عاشورایی بوده است که شیعیان را در کنار یکدیگر جمع می کرده است؛ جامعه شیعی را تشکیل می داده و همچنین اجتماعات شیعی را سازمان دهی می کرده است. در دوره هایی که شیعه حکومت و ملت خاصی نداشته و معمولاً در اقلیت و تحت فشار بوده است، این مناسک و مراسم باعث می شده که شیعیان در کنار یکدیگر جمع شده و قوت خودشان را حفظ کنند (شهرستانی، ۱۳۹۸، ۱۱۱-۱۲۸).

سطح توصیف: تحلیل روابط معنایی بین عناصر به لحاظ ایدئولوژیک
تحلیل متن به تحلیلگر اجازه می دهد تا به رابطه، تنش و جابه جایی بین نظم گفتمان و شبکه سازی مرتبط با شیوه های اجتماعی دسترسی پیدا کند (Fairclough, 2002, pp. 163-166; Fairclough, 1989, pp. 45; Richardson, 2007, pp. 147). در بستر، CDA تحلیل روایت توجه به ترتیبی است که رویدادها در گفتمان ارائه می شوند (Jasinski, 2001, 390). تفاوت مهمی بین محتوای روایی (تسلسل وقایع در زمان وقوع) و شکل روایی (توالی وقایع ارائه شده در گفتمان) وجود دارد. رابطه بین این دو راه های جالبی را برای تحقیق درباره چگونگی ساخت ادعاهای حقیقت

غیرواسطه ای (حضور رودرو در حضور مشترک)، ارتباط واسطه ای ارتباطات انسانی را در زمان، مکان و شیوه های بیان گسترش می دهد. با توجه به امکانات و محدودیت های خاص دیوارنگاره ها، رسانه سازی شکل و محتوای پیام را در مواردی تغییر داد و بر رابطه بین فرستنده و تأثیر گذاشت. با گسترش متون دینی چون مرامنامه، نظامنامه اتحاد اسلام گیلان لازمه ارتباطات سخت رسیدن به مراجع نهادی برطرف شد و به رسانه در دسترس رجوع می شد همان طور که رسانه دیوارنگاره ها باز بسته روزمره مردمی تعامل پیدا کرد.

دیوارنگاره های دینی دوران مشروطیت

دیوارنگاری اماکن دینی ابتدا به صورت شمایل نگاری دینی پس از رسمی شدن مذهب تشیع در زمان شاه اسماعیل در بین مردم ایران رواج یافت و به صورت تصویر نگاری کتاب و پرده های درویشی نمایان شد. با سپری شدن زمان نقاشی ها مستقیم بر روی دیوارها تصویر شدند و از دوره صفوی به بعد سنت نقاشی روی دیوار در میان تصویرگران عامه فراگیر شد. شمایل نگاران تصاویر معصومان و وقایع شهادت امام حسین^(ع) و یاران و اهل بیتش در کربلا را بدون واسطه روی دیوارهای بناهای دینی چون زیارتگاه ها نقاشی کردند (نمونه تصاویر ۱-۲۰). سپس در عصر قاجار دیوارنگاری دینی فراگیر شد و اوج گرفت. هنر

تصویر ۱. سمت راست، به میدان رفتن امام حسین^(ع)، ۱۲۹۶، بقعه آقا سید ابراهیم، روستای باباجان دره، املش، گیلان. (اخیوان، ۱۳۹۶، ۷۴) / **تصویر ۲.** میانی، به میدان رفتن امام حسین^(ع)، ۱۲۹۶، بقعه آقا سید محمد یمنی^(ع)، روستای لیچا، رشت، گیلان (یافته های پژوهش) / **تصویر ۳.** سمت چپ، به میدان رفتن امام حسین^(ع)، ۱۲۹۶، بقعه آقا سید علی، روستای «متعلق محله» بخش رودبنه شهرستان لاهیجان، گیلان (رنوف، نیستانی و موسوی کوهپیر، ۱۳۹۸، ۱۰۵).

تصویر ۴. سمت راست، به میدان رفتن امام حسین^(ع)، ۱۲۹۳، حسینیه مشیر، شیراز. (یافته های پژوهش) / **تصویر ۵.** میانی، به میدان رفتن امام حسین^(ع)، ۱۲۶۹، امامزاده ابراهیم، شیراز (یافته های پژوهش) / **تصویر ۶.** سمت چپ، به میدان رفتن امام حسین^(ع)، ۱۲۸۱، بقعه آقا سید حسین لنگرود، گیلان (میرزائی مهر، ۱۳۸۶، ۴۴).

منصور؛ حضور یافتن پیغمبران سلف؛ گفتگوی درویش کابلی؛ طرد شدن ساربان؛ به میدان رفتن حضرت سیدالشهدا؛ آوردن امان نامه و غیره) و عناصر مرتبط با افعال مضارع (چهره روحانیون و بانی بنا و غیره) (تصاویر ۱۳-۱۶) جهت محسوس تر کردن روایت به جای زمان گذشته است و حس مشارکت مخاطب را در روایت تقویت کرده و شکاف میان زمان رخداد روایت را با زمان مخاطب می پوشاند (لازار، ۱۳۸۹/۱۹۸۱، ۱۷۵). افعال لحظه‌ای افعالی اند که جریان یا امتداد عمل یا حالت کوتاه و لحظه‌ای را به صورت شروع نشان می دهند (شتافتن زعفرجی و سپاهیان، ملک منصور و سپاهیان، حضور یافتن پیامبران برای یاری به امام حسین، گفتگو نمودن درویش کابلی، آوردن امان نامه، طرد شدن ساربان) و در مقابل، افعال تداومی (به میدان رفتن امام حسین، حضرت علی اکبر، حضرت علی اصغر، حضرت ابوالفضل، حضرت قاسم و...) افعالی اند که جریان عمل یا حالت را با تداوم بیان می کنند (احمدی گیوی، ۱۳۸۵، ۱۷). در واقع دیوارنگاران در دوران مشروطه، در این روایت با استفاده از این نوع افعال در روند سرعت و کندی روایت عاشورا در جز به جز آن تأثیر گذاشته اند. افعال لحظه‌ای سبب کندی روند داستان می شوند (عباسی، ۱۳۸۶، ۷۰-۷۳) دیوارنگار با در کنار هم قراردادن افعال لحظه‌ای و تداومی، طول زمان روایت را با طول زمان واقعه هماهنگ کرده است (یوسفی غروی، ۱۳۸۰، ۲۵). مدت زمانی که دیوارنگار این حالت را با افعال تداومی به تصویر می کشد با مدت زمانی که این حالت نیاز به وقوع دارد یکسان است. کاربرد پربسامد عناصر مفرد دلالت مند است (جدول ۱). عناصر مفرد عبارت اند از: حضور درویش کابلی به قصد یاری امام، وجود ساربان، حضور امام حسین^(ع) به همراه حضرت علی اصغر به صورت تنها سوار بر اسب در نقطه طلایی کادر؛ اگر در متنی عناصر مفرد بیشتر از جمع باشد می تواند بیانگر این مطلب باشد که ماجرا از طرف افراد محدودی حمایت می شود نه حمایت از طرف تعداد زیادی از افراد؛ به این صورت که یاران امام کم بودند. عناصر جمع حالتی از احترام و پرهیز از هرگونه تفرقه را در خود حمل می کند در حالی که یکی از معانی ضمنی عناصر مفرد دلالت ضمنی بر جدایی و تفرقه می کند. عناصر مفرد با محتوی و درون مایه روایت هم خوانی دارد چرا که روایت حول محورهایی چون تنهایی، خونریزی ناحق، جدال آزادی خواهی و زیاده طلبی، نابرابری عرب و عجم و... می چرخد و این مضمون ها حاکی از وجود یک فضای تفرقه برانگیز است (گیرو، ۱۳۸۰، ۴۷).

بیان روایت دیوارنگارها از زاویه دید سوم شخص یا دانای کل است

روایت باز می کند (Berger and Luckmann, 1967, p. 95). عاشورا، به مثابه یکی از مهم ترین رویدادهای تاریخ شیعه در دوران مشروطه، مورد توجه دیوارنگاران بوده است. یکی از جنبه های جهان بینی و نگرش دیوارنگار که در این روایات دیواری از لحاظ کاربرد در سطح عناصر، روابط هم نشینی و هم آیی مؤلفه ها، اسم سازی و مشارکین نمود دارد، توجه به دشمن خارجی (امان نامه در دست فرد عرب) و انسان های خود فروخته (ساربان) است که به عنوان تضاد معنایی در این دیوارنگاری ها از شمال تا جنوب برجسته شده است (تصاویر ۱-۵). ورود استعمارگران روسی به گیلان و قتل و کشتار مردم توسط آنان و غارت اموال آن ها، همچنین موضوع خود فروختگان وطن فروشی که همه تلاش و کوشششان خدمت به بیگانگان است (ساربان)، در این دیوارنگارها مورد توجه قرار گرفته است. دیوارنگار در مقابل دشمنان خارجی (سرخ پوشان روسی (تصویر ۶)) و خود فروختگان وطن فروش (ساربان)، انسان های میهن دوستی (درویش) و پیامبران (تصاویر ۱-۳) و جنیان و فرشتگان را قرارداده است که نماد ارزش های دینی مردمی هستند. این انتخاب، نگاه ایدئولوژیک دیوارنگار را به هویت دینی مردم نشان می دهد که یکی از درون مایه های این دیوارنگارها است. در دیوارنگارها «درویش» نماد اتحاد اسلام است. درویشان به عنوان نماد مقاومت و حمایت از استقلال ایران به تصویر کشیده شده اند. یکی از شعارهای نهضت اتحاد اسلام جنگل، استقلال ایران بود که در مرامنامه ایشان وجود دارد. دیوارنگاران در این تصاویر با به کارگیری برخی از اصطلاحات و توجه به فرهنگ عرب و ایرانی، شخصیت های دینی و قهرمانان مردمی به گونه ای سعی در همراه کردن و هم آیی هویت اسلامی و ایرانیت در دیوارنگارها را دارند (تصاویر ۳-۶). مرامنامه ها بیانگر آرمان و اهداف گروه های سیاسی و مرزبندی هایشان با جریان های سیاسی اجتماعی است. این مرامنامه در قالب امان نامه (تصاویر ۱-۳) به تصویر در آمده است. غرض این نهضت تشکیل حکومت مردمی بر پایه شعائر دینی و احکام و مقدسات دین مقدس اسلام است. توجه به واژگان و ادبیات عاشورایی (اشعار عاشورایی) که متناسب با فضای شکل گیری دیوارنگارها و مردم ایران است و همچنین سعی در حفظ و پاسداری از فرهنگ محلی مردم ایران، نشان دهنده اصالت و قدمت فرهنگ ایرانی است. دیوارنگاران در این روایت ها از سه ابزار مهم روایی چون به تصویر کشیدن توصیفات، گفتگو و نشان دادن ترکیبات پیچیده استفاده کرده اند (عباسی، ۱۳۸۶، ۷۰-۷۳). کاربرد هم نشینی عناصر مرتبط با افعال ماضی (شتافتن زعفرجی و ملک

تصویر ۷. سمت راست، به میدان رفتن امام حسین^(ع)، ۱۲۹۶، حسینی، تکیه معاون الملک، کرمانشاه. (یافته های پژوهش) / **تصویر ۸.** میانی، به میدان رفتن امام حسین^(ع)، ۱۲۸۳، بقعه سید امیر کیا (ع) (سید داور کیا)، روستای صدا پشته لاهیجان، گیلان. (میرزایی مهر، ۱۳۸۶، ۳۸) / **تصویر ۹.** سمت چپ، به میدان رفتن امام حسین^(ع)، ۱۲۸۵، بقعه آقا پیر ملا شمس الدین^(ع)، روستای لاشیدان حکومتی، لاهیجان، گیلان. (رتوف، نیستانی و موسوی کوهر، ۱۳۹۸، ۱۰۵)

نشدن، نبود انسانی برای یاری و تأکید بر وجود غیر از انس؛ جنیان و ملائکه و پیامبران، تسلیم نسبت به قضا و قدر، از دست رفتن فرزندان و خانواده، وجود بلاها و مصائبی بر انبیای سلف و اهل بیت و رویداد کربلا مصداق اتم ابتلا و امتحان، شهادت مظلومان. گفتمان اسلامی که در زمینه تمایلات و اعتقادات میرزا کوچک خان و اتحاد اسلام و مقاومت و الگوبرداری این مبارز آزادی خواه از سالار شهیدان حسین بن علی است، در دیوارنگارها نمود می یابد. این گفتمان ضد استبدادی نهضت، به واسطه حکومت مستبدانه شاهان قاجار و دوره مشروطه و مبارزات مردم آزادیخواه است. انگیزه های قیام امام توسط خودشان گفته شد (بهرامی، ۱۳۸۷، ۱۲): ۱. افشای چهره واقعی بنی امیه (عَلَى الْإِسْلَامِ السَّلَامُ إِذْ بُلِّيتِ الْأُمَّةُ بِرَاعٍ مِثْلِ يَزِيدَ) فعل منفی: نبودن امیدی به بقای دین خدا (ابن اعثم، ۱۲۶۹، ۲۷): به صورت تصویر چهره امام حسین^(ع) سربه زیر و تکیه بر نیزه (تصویر ۹). ۲. احیای سنت پیامبر^(ص) (وَأَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ وَ سُنَّةِ نَبِيِّهِ (ص) فَإِنَّ السُّنَّةَ قَدْ أَمِيتَتْ) فعل منفی: بین رفتن سنت پیامبر (مجلسی، ۱۳۱۵، ۱۴۰۳، ۳۴۰): توجه به موقعیت اشرافی بارگاه یزید (تصویر ۱۰ سمت چپ). ۳. مبارزه با بدعت ها (وَأَنَّ الْبِدْعَةَ قَدْ أَحْيِيَتْ) فعل منفی: احیاء بدعت در دین و تبدیل آن به سلطنت استبدادی و موروثی (قدسی و همکاران، ۱۳۹۲، ۲۵۰): تکیه افراد بر محور ثروت و فرزندان: وجود یزید جانشین پدرش و فرزندان ازرق شامی، برتری نداشتن بین عرب و عجم، سیاه سفید، قریشی و غیر قریشی، زن و مرد. ۴. عمل به حق و مبارزه با باطل (الْأَتْرُونَ إِلَى الْحَقِّ لَا يُعْمَلُ بِهِ وَ إِلَى الْبَاطِلِ لَا يُتَنَاهَى عَنْهُ لِيَرْغَبَ الْمُؤْمِنُ فِي لِقَاءِ رَبِّهِ حَقًّا حَقًّا) فعل منفی: به حق عمل و از باطل جلوگیری نکردن و دل کندن از دنیا و راغب به دیدار پروردگار بودن (طبری آملی، ۳۰۳، ۱۳۸۰، ۴۰۴): به صورت مبارزه امام حسین با سپاهیان یزید (تصویر ۱-۱۵). ۵. احیای حق (إِنَّ أَهْلَ الْكُوفَةِ كَتَبُوا إِلَيَّ يَسْأَلُونَنِي أَنْ أَقْدِمَ عَلَيْهِمْ لَمَّا رَجَوْا مِنْ أَحْيَاءِ مَعَالِمِ الْحَقِّ) فعل منفی: نامه نوشتن اهل کوفه و یاری از امام به جهت زنده شدن نشانه های حق و در نهایت پیمان شکنی (دینوری، ۱۳۹۵/۱۹۶۰، ۲۴۵): جلوگیری از ورود امام حسین به کوفه (تصویر ۱۰). ۶. برپایی امر به معروف و نهی از منکر (وَأَمَّا خَرَجْتُ لَطَلَبِ الْإِصْلَاحِ فِي أُمَّةٍ جَدَى، أَرِيدُ أَنْ أَمُرَ بِالْمَعْرُوفِ وَأَنْهِيَ عَنِ الْمُنْكَرِ) فعل منفی: انحراف امت پیامبر و تلاش در جهت اصلاح آن (ابن اعثم، ۱۳۶۹، ۲۱)

سطح تفسیر: بافت موقعیتی، تمرین گفتمان

فرکلاف (۱۹۹۲) سطح تفسیر را بین متون و زمینه اجتماعی قرار می دهد که آن را «عمل گفتمانی» می نامد (Fairclough, 1992, p. 84; Phillips and Jørgensen, 2002, p. 69; Richardson, 2007). هدف رسانه سازی دین قادر ساختن مخاطب برای درک بهتر جهان است (Richardson, 2007). برآوردن این نیاز اطلاعاتی مستلزم «گزارش اقدامات و فعالیت های الگوهای دینی» است. در نتیجه فرهنگ بصری گفتمان روایت عاشورا، دیوارنگارها نمونه ای از موقعیت اجتماعی است که بسیار متعارف است و تأثیر قابل توجهی در آنچه می تواند منتقل کند و نحوه نمایش آن، در شکل دادن به دیدگاه های اجتماعی دارد. «منطق رسانه ای^{۱۴}» برای توصیف تأثیر اجتماعی ارتباطات به عنوان راهی برای دیدن و تفسیر امور اجتماعی در نظر گرفته می شود (Altheide & Snow, 1992, pp. 465-472; Shweinsberg et al, 2017, pp. 241-252). روایت دیوارنگارها شرایط اجتماعی و سیاسی دوران مشروطیت

که به همه اتفاقات داستان و درونیات شخصیت های روایت، آگاهی و تسلط دارد. این بیان سبب شده حقیقت ماندنی داستان، دوچندان شده و احساس صمیمیتی بین مخاطب و دیوارنگار و راوی شکل گیرد. درواقع یکی از دلالت های ضمنی زاویه دید دانای کل این است که دیوارنگار با این زاویه دید داستان را به شکل زنده نمایش می دهد و آن را برای محسوس تر کردن از زبان خود به پیش می برد. اگر به وجه افعال عناصر موجود در متن دیوارنگارها دقت کنیم درمی یابیم که وجه اخباری بسامد بیشتری در روایت دارد. درواقع وجه اخباری در هر عنصر وقوع عمل قطعی را می رساند (گیرو، ۱۳۸۰، ۱۷۶؛ احمدی گیوی، ۱۳۸۵، ۱۷) که این با تاریخی بودن روایت عاشورا سازگار است. هدف از کاربرد عناصر با وجه اخباری منتقل کردن پیام به مخاطب است. جنگلی ها به لحاظ تاریخی کاملاً خود را در موضع امام حسین^(ع) قرار می دادند. دیوارنگاران از افعال معلوم استفاده کرده اند چرا که روایت عاشورا همان طور که از عنوان آن پیداست بین افراد خاصی شکل می گیرد و درواقع تمام گفتگوها و مکالمات بین افرادی است که از آن ها در روایت نام برده شده است. درواقع فاعل های روایت به همراه کنششان به تصویر کشیده شده اند (شمیسا، ۱۳۸۶، ۹۶-۸۱). وجود فاعل های روایت دیوارنگارها (امام حسین^(ع)، حضرت علی اصغر^(ع)، حضرت علی اکبر^(ع)، حضرت ابوالفضل^(ع)، حضرت قاسم^(ع) و غیره) و پر بسامد بودن افعال معلوم (مبارزه، استقامت و دفاع)، سبب شده اطمینانی از وجود شخصیت ها به مخاطب دست دهد و این روایت تاریخی حالت قطعیت و یقین پیدا کند چرا که فاعل ها در حال انجام فعل مرتبط با خودشان به تصویر کشیده شده اند. مشخص بودن فاعل، قدرت تصمیم گیری مخاطب را برای نتیجه گیری بیشتر می کند و مقدمات فهم متن را فراهم می آورد.

جدول ۱. جدول مفهومی برای تحلیل بلاغی کنش عناصر مفرد دیوارنگارها

کارکرد بلاغی افعال مفرد عناصر دیوارنگارها	عنصر مورد توجه
دلالت افعال مفرد بر معنای ضمنی فقدان قوت و جوانمردی	درویش کابلی
دلالت افعال مفرد بر معنای ضمنی طمع	ساربان
دلالت افعال مفرد بر معنای ضمنی خطر	امان نامه شمر

بر خلاف افعال معلوم، برخی افعال مجهول در دیوارنگارها (گفتگوی درویش کابلی، شتافتن زعفرجی و ملک منصور و سپاهیان شان به یاری امام، طرد شدن ساربان و غیره) که بر ساخته ذهن عامه مردم و جهان بینی ادیان متفاوت است از ساختار مجهول پیروی کرده اند (شمیسا، ۱۳۸۶، ۱۲۴) و گویی هدف دیوارنگاران از آوردن افعال مجهول تنها القای نوعی پیام به قصد تأکید بر فاعل بوده که دیوارنگاران آن ها را به کاربرده اند. دیوارنگاری ها به تکنیک بازگشت به گذشته (واقع عاشورا)، روایت گذشته (درویش، ساربان، امان نامه) و استفاده از جریان سیال ذهن متکی است و حوادث تصویری مطابق با تسلسل و ترتیب رخداد هنگام وقوع روایت نمی شود. گاهی به روایت گذشته و گاهی نیز به روایت حاضر (چهره های دینی) می پردازد. در بسیاری از موارد این بازگشت به گذشته علت اتفاقات و اضطرابات و تشویش های زمان حاضر (مشروطه) بوده است. فعل منفی بر انجام نگرفتن کار یا نداشتن حالت و یا اعمال منفی دلالت می کند (احمدی گیوی، ۱۳۸۵، ۷۱). افعال منفی موجود در دیوارنگارها عبارت اند از: یاری

(Horsfield, 2013, pp. 37-53; Kittler, 2010)

مفهوم‌سازی‌های سیاست‌دینی اتحاداسلام را که در باورهای نهضت اتحاداسلام جنگل قرار داشت با توسعه رسانه‌های چاپ در قالب مرامنامه و نظامنامه و روزنامه جنگل و تأثیرش بر دیوارنگارها «اثرات» پیام‌ها را به چالش کشید. درک رسانه دیوارنگارها به عنوان «محل ترکیب و نمادسازی سیستم‌های اعتقادی معنادار فرهنگی نهضت جنگل» (Clark & Hoover, 1997, pp. 15-36). و درک دین به عنوان معناسازی واقعیت در تجربه زندگی روزمره مردم، رسانه‌سازی دین را منجر شد (Hoover, 2002, pp. 25-36). بر ساخت‌گرایی دین در مورد تغییرات اشکال دینی در دوران مشروطیت، حداقل از منظر تصویری، برافزایش دید تنوع موقعیت دینی (هند، کابل، هرات، نجف اشرف، ایران، روسیه، بریتانیا و عثمانی و ...) به دنبال افزایش جهانی‌شدن متمرکز شده بود. حضور دیدگاه ادیانی غیر از اسلام شیعی در روایات عاشورایی که به‌طور تاریخی بر دیدگاه علماء شیعه جعفری‌مذهب استوار بود، اشکال جدیدی از درگیری سیاسی و دینی را ایجاد کرد (Hjelm, 2015, pp. 98). به‌ویژه، وجود ادیانی چون طرفداران قلندریه و اهل فتوت یکی از طریقت‌های صوفیه، درویش مولویه، خاکساریه، زردشتیان، صوفیان نقشبندی، سنی اشعری، شیعه امامیه ... فرهنگ ملی و ارزش‌های دین شیعیان اواخر دوران قاجار را تحت تأثیر قرارداد و به‌طور انتخابی به عنوان یک هویت تمدنی پذیرفته شد. در عین حال، روند عمومی دیوارنگاری و به کارگیری اشکال دینی متناسب با فرقه‌های دینی در شهرهای ایران روندی آهسته اما مداوم داشت. درحالی‌که این تمایلات در شمال ایران چون گیلان بارزتر است، فرآیندهای مشابه به‌وضوح در کرمانشاه، شیراز، اصفهان و ... وجود دارد. این وضعیت، افزایش «پیچیدگی دینی» را منجر می‌شود. از آنجایی‌که اشکال

در شمال ایران، به‌ویژه گیلان، را بازتاب می‌دهد که به عنوان عرصه‌ای برای جنبش مسلحانه جنگل تحت رهبری میرزا کوچک‌خان شناخته می‌شود. این جنبش با ایدئولوژی اتحاد اسلام و ایران، مردم را به انقلاب علیه تزاری‌ها و سپس بریتانیا فراخواند و در برابر توسعه‌طلبی و رقابت روسیه و بریتانیا، نقش مهمی در تغییر وضعیت اجتماعی و سیاسی کشور ایفا کرد (کاظم بیکی، ۱۳۹۱، ۷۷-۱۳۳). اگرچه اتحاد اسلام ریشه در سیاست دفاعی دستگاه خلافت اهل سنت در عثمانی داشت، که از قرن نوزدهم و به‌ویژه در جنگ جهانی اول علیه متحدین به کار گرفته شده بود، تأیید آن از سوی مراجع تشیع در عتبات، تحت عنوان لزوم حفظ قلمرو اسلام از دست‌اندازی مسیحیان، راه را برای پذیرش اندیشه اتحاد اسلام همچون وظیفه‌ای شرعی برای شیعیان ایران نیز هموار کرد (Landau, 1995, pp. 248-250; Kia, 1996, pp. 30-52; Centinsaya, 2005, pp. 561-574). از این‌رو، فاعلان و شرکت‌کنندگان اصلی دوران مشروطیت به‌ویژه در شمال ایران، آزادی‌خواهان، به‌ویژه طبقات و اقشار فرو دست ولایت گیلان هستند که از وضع موجود ناراضی بودند که سریعاً از اصول عقیدتی و اقدامات انقلابی جنگلی‌ها استقبال کردند. از اوایل قرن سیزدهم هجری قمری، گیلان شاهد شورش ناراضیان به‌ویژه روستایی بود (کاظم بیکی، ۱۳۸۵، ۹۱-۱۴۲). موقعیت اجتماعی روایت دیوارنگارها نیز بازتولید این شرایط است. در واقع نظریه اتحاد اسلام نیز یک اندیشه سیاسی دینی محسوب می‌شد که به دنبال همبستگی سیاسی به‌وجود آمده بود. این همبستگی در قالب عناصر دیوارنگارها به‌صورت ترکیبی از امام شیعیان و لشکریان جن و فرشتگان، درویش کابلی، نماینده یزیدیان به همراه امان‌نامه و ساریان نمود می‌یابد. چرخش از مباحث شفاهی دین مردمی به تصویری، درک دین را برای مدتی تحت تأثیر قرارداد (Griffiths, 2024)

تصویر ۱۰. بیرون آوردن اهل بیت از خرابه، ۱۲۹۶، بخش زینیه، تکیه معاون الملک، کرمانشاه (یافته‌های پژوهش) / **تصویر ۱۱.** اعزام اسرای اهل بیت به شام، ۱۲۸۳، بقعه سید امیر کیا^(۱) (سید داور کیا)، روستای صداپشته، لاهیجان، گیلان (میرزایی مهر، ۱۳۸۶، ۳۸) / **تصویر ۱۲.** اعزام اسرای اهل بیت به شام توسط سربازان دشمن و سرامام بالای نیزه، ۱۲۹۶، بقعه آقا سید محمد یمنی^(۲)، روستای لیچا، رشت، گیلان (یافته‌های پژوهش)

تصویر ۱۳. سمت راست، سیمای اولیای دین، ۱۲۹۵، امامزادگان دوازده تن^(۳) (امامزاده سید علی کی^(۴))، روستای ملایط رانکوه، لنگرود، گیلان (میرزایی مهر، ۱۳۸۶، ۳۵) / **تصویر ۱۴.** میانی راست، درگاه جانی، فردی در حال تقدیم گل به قدسین، امامزاده محمد اوسط^(۵)، روستای جوشقان استرک، کاشان، اصفهان (یافته‌های پژوهش) / **تصویر ۱۵.** میانی چپ، سید حمزه و پسرش ابوالحسن، ۱۲۷۴، امامزاده سید حمزه، تبریز (یافته‌های پژوهش) / **تصویر ۱۶.** سمت چپ، حسن معاون الملک، ۱۲۹۶، بخش زینیه، تکیه معاون الملک، کرمانشاه (یافته‌های پژوهش)

بلاذری (۲۷۹ م)، اخبار الطوال دینوری (۲۸۲ م) و الفتوح ابن اعثم (۳۱۴ م) (ضیایی، ۱۳۸۴، ۴). اصحاب سقیفه با تغییر ارزش های الهی جامعه نبوی و جایگزینی آن ها با ارزش های جاهلیت، موجب وقوع واقعه کربلا شدند (امینی، ۱۳۷۰/۱۹۵۷، ۲۴۹). رژیم بنی امیه، باریشه در ماجرای سقیفه و هویت قبیله گرایانه، از اختلافات قومی و نزاع های عشیره ای بهره برد و این عوامل به شکل گیری تأثیرات تاریخی منجر شد (عقاد، ۱۴۰۲؛ شهیدی، ۱۳۶۶) (تصویر ۱۰). روایت عاشورا، به عنوان یک پدیده دینی، می تواند موضوع جامعه شناسی دین باشد و کارکردهایی چون انسجام بخشی، عدالت خواهی، اصلاح طلبی و تحلیل انگیزه های مخاطبان را داشته باشد (حیدری، ۱۳۷۷) که به بینامتنیت جامعه شناسی نیز اشاره دارد. در تفسیر حکومتی سیاسی، طرح مسئله اندیشه تشکیل حکومت از چشم انداز سیاسی بامؤلفه «عصیت»، نظریه مشهور ابن خلدون پیوند می خورد. ایشان عصیت را شالوده اساسی حکومت و رمز و عامل پایداری دولت ها دانسته و در واقعه عاشورا این عصیت در قالب سپاهیان مخالف امام به صورت منسجم و عصیت پدید نیامده دور امام به صورت پراکنده (تصویر ۴) قابل تبیین است (ابن خلدون، ۱۳۷۰ م/۱۳۷۵). در ارتباطات فرهنگی-سیاسی زردشتی، زرتشتیان در دوران قاجار و انقلاب مشروطیت نقش مهمی در تحولات سیاسی داشتند، با حمایت مالی از مشروطه خواهان و ارتباط با هم کیشان خود در هند و کنسول انگلیس (بامداد، ۱۳۸۴؛ کاتم، ۱۳۷۱/۱۹۶۴)، همچنین با ایجاد تجارت خانه ها و مشارکت در امور عمرانی و حمایت از هنرمندان (تصویر ۱۸) به تقویت جایگاه خود در جامعه پرداختند (کرمانی، ۱۳۷۳؛ کوزتسوا، ۱۳۵۸/۱۹۷۸؛ تشکری باقی، ۱۳۸۸، ۱-۲۴). در بینامتنیت مشروطیت، مراجع ثلاثه (محمد کاظم خراسانی، میرزا حسین خلیلی تهرانی، و عبدالله مازندرانی) به عنوان حامیان و رهبران اصلی نهضت مشروطه در ایران شناخته می شوند، که بیشترین تأثیر در سیاست مشروطیت از جانب آخوند خراسانی بود (اباذری، ۱۳۹۰، ۲۱). آخوند خراسانی، مرجع تقلید شیعه امامیه و صاحب کتاب کفایة الاصول، پس از در گذشت میرزای شیرازی مرجعیت عامه شیعه را بر عهده داشت و نوآور سنت پیاده روی از نجف برای زیارت امام حسین بود (نوری، ۱۳۷۵، ج ۱، ۲۵). وجود تصویر او در کاشی نگاره تکیه معاون الملک دلیلی بر اهمیت او در بینامتنیت شیعه دوازده امامی است (تصویر ۱۹). قلندریه در دوران مشروطیت با پایه گذاری آیین های عزاداری محرم نظیر جریده برداری و سقایی، نقشی مهم ایفا کردند؛ این تأثیر در فوت نامه های قاجار و دیوارنگاره های امام زاده های گیلان مشهود است (افشاری، ۱۳۸۲، ۷۹-۲۸۰). دیوارنگاره ها، پیوند میان آیین های صوفیه و فوت را در گرامیداشت عاشورا تجسم می کنند که بینامتنیت قلندریه و اهل فتوت یکی از طریقت های صوفیه را به وجود آورده است

مختلف رسانه دیوارنگاره به «بخشی از بافت» فرهنگ و جامعه تبدیل شدند (Hepp et al, 2010, pp. 223-228)، چگونگی ارتباط موارد خاص از ارتباطات رسانه ای شده با نهادهای دینی اتحاد اسلام و تغییرات ساختاری در روایت عاشورا اهمیتی مضاعف به خود می گیرد. رسانه سازی دین در این بافت موقعیتی تغییرات در دین نگاری بر دیوارها، هم در سطح ساختاری، به معنای رابطه رسانه دیوارنگاره و سیاست دینی اتحاد اسلام به عنوان حوزه های نهادی در جامعه؛ هم در سطح تعامل اجتماعی که در نهاد اتحاد اسلام جنگل در اعمال افراد در محدوده مکان قرار گیری رسانه (اماکن دینی ناحیه کسما)، بیان می شود را شامل شد. رسانه دیوارنگاره ها به پایگاهی برای گردش نمادهای دینی در جامعه دوران مشروطیت تبدیل شد. از این منظر دین نگاری ها به عنوان «سایبان مقدس» (با الهام از برگر) برای نظم جامعه و یک نظام معنا سازی در میان مردم تبدیل می شود (Lövheim, 2011, pp. 153-166). اصطلاح «دین پیش پا افتاده»^{۱۸} در ارائه های اولیه هجارورد وجود دارد که به ترکیبی از عناصر ادیان سازمان یافته و باورهای عمومی منتشر شده از طریق رسانه ها اشاره دارد (Axelson, 2015, pp. 143-156; Lied, 2012, pp. 183-201) که این مهم در گفتمان دیوارنگاره های دوران مشروطیت به ویژه گیلان دیده می شود. آنچه در مورد گفتمان رسانه سازی دین پیش پا افتاده در دیوارنگاره ها باز نمایی شده است، تأثیر گزاره های ایدئولوژیک در موفقیت آنان در غلبه بر اعمال گفتمان روسیه و به صورت آخص مدرنیته است؛ در گفتمان نهضت اتحاد اسلام جنگل نبرد با حکومت قاجار و مدرنیته به گزاره ایدئولوژیک «جهاد» تعبیر شده است. تعامل ادیان در دیوارنگاره ها را باید نوعی هویت سازی فرهنگی از نوع مقاومت فرهنگی تلقی کرد که در پی آزادی (دلالت ضمنی بر اسارت امام و امان نامه (تصویر ۱-۳)، برابری (دلالت ضمنی بر وجود جنیان و فرشتگان (تصویر ۲)، درویش، ساربان، رهایی و باز آفرینی عناصر فرهنگی ملی دانست (والرشتاین، ۱۳۷۷، ۲۸۴-۲۹۹).

سطح تفسیر: بافت بینامتنیت، تمرین گفتمان

دیوارنگاری عاشورایی در دوران مشروطیت ایران، با کارکرد اطلاع رسانی، راهنمایی و تأثیر گذاری بر مخاطبان، نقشی مهم در فرهنگ مردمی ایفا می کند و با پوشش هر دو روایت شیعه جعفری مذهب و بین المللی، مخاطبان جهانی دارد؛ با اینکه این دیوارنگاره ها در ایران مستقر هستند، اما روایت شیعی منشأ عربی دارد و مرجعیت دینی دوران مشروطه از نجف به قم منتقل می شد (افشاری، ۱۳۸۲، ۷۹-۲۸۰). بینامتنیت های اولیه (جدول ۲) روایت عاشورا را در پنج منبع می توان محدود کرد: مقتل الحسین ابو مخنف (۱۵۷ م)، طبقات الکبری ابن سعد (۲۳۰ م)، انساب الاشراف

تصویر ۱۷. سمت راست، کاشی نگاره ظهر عاشورا، ۱۲۹۶، زینبیه، تکیه معاون الملک، ۳۲۰×۳۲۰ سانتی متر، کرمانشاه (یافته های پژوهش) / تصویر ۱۸. میانی راست، جمشید، ۱۲۹۶، بخش حسینی، تکیه معاون الملک، کرمانشاه (یافته های پژوهش) / تصویر ۱۹. میانی چپ، مرحوم ملا محمد کاظم خراسانی، ۱۲۹۶، بخش حسینی، تکیه معاون الملک، کرمانشاه (یافته های پژوهش) / تصویر ۲۰. سمت چپ، عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات، ۱۲۷۷، سقافار کبری کلا، بابل، مازندران (یافته های پژوهش)

(تصاویر ۱-۹). در بینامتنیت خاکساریه، حسین پرتو بیضایی ضمن نقل قصه درویش کابلی و مواجهه وی با امام حسین^(ع) در کربلا که خاکساریه، او را سرسلسله خود می‌داند، به نقش سقایان و سخنوران خاکساری در عزاداری محرم اشاره کرده است (پرتو بیضایی کاشانی، ۱۳۸۲، ۴۳-۴۴). در خلال جنگ جهانی اول، ولایت گیلان شاهد برآمدن جنبش مردمی و مسلحانه «اتحاد اسلام» جنگل بود که با جنبش اتحاد اسلام استانبول متحد شد؛ این اتحاد در قالب تصویر امان‌نامه بینامتنیت اتحاد اسلام را نمایان می‌کند (کاظم بیگی، ۱۳۸۵، ۹۱-۱۴۲). این جنبش بر مبنای عقاید اسلامی و مواضع ملی‌گرایانه، خواهان استقلال کشور بود. گرایشات صوفی‌مآبانه عبدالحمید و حمایت وی از شاهزاده قاجار شیخ‌الرئیس، مواجه فرهنگ مردمی گیلان دوران مشروطیت را با طریقت مولویه در بینامتنیت مولویه موجب شد. این مواجهه در قالب عنصر درویش دیوارنگاره نمود یافته است. در بینامتنیت صوفیانه نقشبندی، تأثیر هنرمندان از کتاب *روضه‌الشهدا* کاشفی (کاشفی، ۱۲۴۹)، که با مرام صوفیانه نقشبندی نگاشته شده، در تجسم تحمل درد و رنج اولیای خدا در نهضت عاشورا مشهود است (افندی اصفهانی و همکاران، ۱۴۰۱، ۳۳۲-۳۳۵)؛ کاشفی این کتاب را به درخواست مرشد بالله، از اعیان هرات، در اواخر عمرش نوشت (کاشفی، ۱۳۵۰، ۱۴؛ جعفریان، ۱۳۸۱، ۱۶۷-۲۱۰). نقشبندی‌های دوران مشروطیت، در کرمانشاه و کردستان، در مقابل حملات روسیه و نهضت مشروطه فعال بودند (حسینی نقشبندی، ۱۳۸۱، ۴۰؛ سلطانی، ۱۳۸۰، ۱۵۱). در بینامتنیت شیعیان نجف اشرف، قصه «بریده بن وائل» (حر عاملی، بی‌تا، ۲۰۵) و جنایت او نسبت به بدن مطهر امام حسین^(ع) در شب یازدهم محرم، به نقل از طریحی، از بزرگان علمای امامیه نجف، در کتاب *المنتخب فی جمع المراثی والخطب* آمده است؛ این کتاب مجموعه‌ای از روایات و مراثی حزن‌انگیز و گریه‌آور است (تصاویر ۶ و ۸)، نه یک نگاشته تاریخی در باره قیام عاشورا (محدث نوری، ۱۳۹۰، ۱۸۷؛ طریحی، ۱۳۷۸، ۹۰-۹۲). در اسلام، موجوداتی مانند فرشتگان و جن‌ها با ویژگی‌های مشخصی معرفی می‌شوند که برخی از آن‌ها ریشه در باورهای قبل از اسلام دارند. کتاب‌هایی مانند *نورالعین* یا *المنتخب فی جمع المراثی والخطب* از حضور فرشتگان و جن‌ها در عاشورا سخن می‌گویند، اما این متون خود ممکن است از مفاهیم پیشاسلامی تأثیر پذیرفته باشند (Daneshgar & Saleh, 2016, pp. 62-125). در کتاب *نورالعین فی مشهدالحسین* منسوب به ابواسحاق اسفراینی، از آمدن فرشتگان و جنیان مؤمن برای یاری امام حسین^(ع) یاد شده است، اما نویسنده سندی برای این گزارش‌ها ارائه نکرده و با سبک داستانی عامه‌پسند به نقل آن‌ها پرداخته است؛ اسفراینی یک سنی اشعری مسلک بوده و به اعتقاد صاحب بن عباد، آتش‌سوزانده (ابن عساکر و جنوبی، ۱۳۷۹، ۲۴۱؛ ذهبی، ۱۳۷۴، ۳۵۳؛ اسفراینی، ۱۳۹۷، ۲۵-۲۶). استفاده از اسطوره‌های جن و فرشته در دیوارنگاره‌ها با توجه به قداست پری پس از اسلام و در جایگاه فرشته قرار گرفتن و هم‌نشینی با جن، به بینامتنیت اسطوره‌ای منجر شده است؛ همچنین اشاره به واژه شهید در این دیوارنگاره‌ها، از بینامتنیت اسطوره‌ای ایران باستان و خدای شهیدشونده بین‌النهرین (دموزی) ریشه می‌گیرد که به رکود طبیعت و قطع آب و سیلاب منجر می‌شود (اکرامی‌فر، ۱۳۹۴، ۴۱-۶۵؛ ضیایی، ۱۳۸۴، ۴). در اسطوره‌های زرتشتی و اوستا، فرشتگان یا «امشاسپندان» نقش بسیار مهمی در جهان‌بینی دینی دارند. به‌ویژه ایزدانی مانند سپندارمذ و وهومن به‌عنوان نیروهای حامی خیر در برابر

اهریمن مطرح می‌شوند. تطبیق این نقش با حضور فرشتگان در عاشورا (به‌عنوان حامیان امام حسین^(ع)) می‌تواند بخشی از بینامتنیت را نشان دهد (Boyd, 1980, pp. 154-155). وجود نیزه در دستان امام حسین^(ع) و تکیه ایشان به نیزه اشاره‌ای به تطبیق اسطوره‌شناختی مسیحی دارد. نیزه سرنوشت یانیزه مقدس، که در اساطیر مسیحی برای سوراخ کردن پهلوی عیسی مسیح هنگام مصلوب شدن استفاده شد، نمایانگر قدرت و سرنوشت است (Ma-clellan, 2011, p. 15; Smith & Piccard, 2005, p. 11). حضور این نیزه در دست امام حسین^(ع) معنای ضمنی کنترل سرنوشت جهان را به تصویر می‌کشد. دوره مشروطیت به‌عنوان یک مرحله مهم در تاریخ ادبیات فارسی، نمایانگر آزادشدن فضای شعر و ادبیات از محدودیت‌های قبلی درباری است. انقلاب مشروطه، با تحولات سیاسی و اجتماعی خود، ساختارهای فرهنگی و ادبی ایران را دگرگون کرد و شعر عاشورایی در این محیط تازه، دو بُعد حماسی و عرفانی را به خود گرفت. از جهت حماسی، شاعران مانند آثار ملک‌الشعرا، صبا و سروش اصفهانی صحنه‌های پرشور و حماسی عاشورا را به تصویر کشیدند. از طرف دیگر، قرائت‌های عرفانی نیز با آثاری چون *آتشکده تبریزی* و *زبده الاسرار* صفی‌علیشاه، مفاهیم عمیق و ارزشی عاشورا را به تجربه‌ی دینی و عرفانی تبدیل کردند (کافی، ۱۳۸۸، ۴۴۶؛ عمان سامانی و وحدت، ۱۳۷۱، ۱۵۴؛ مجاهدی، ۱۳۷۹، ۴۸-۴۹). محتشم کاشانی، با استفاده از آیات شعری خود، به‌عنوان الهامی الهی برای شاعران و عالمان هنری از اهمیت و توجه فراوانی برخوردار بود که در مراسمات سوگواری سیدالشهدا به کار گرفته شد. او به‌واسطه ترکیب‌بند خود، جایگاهی ارزشمند در ادبیات عاشورایی به دست آورد که به وجود بینامتنیت ادبی در این حوزه منجر شد (محتشم کاشانی، ۱۳۸۵، ۵۳۳؛ کافی، ۱۳۸۸، ۱۱۰). حادثه‌ی عظیم عاشورا یکی از مهم‌ترین تحولات سیاسی اجتماعی تاریخ بشریت و یکی از رویدادهای بی‌نظیر در تداوم خط رسالت پیامبران الهی است که حضور پیامبران سلف در دیوارنگاره‌ها (تصاویر ۱-۳)، را به بافت بینامتنیت رسالت پیامبران الهی نزدیک می‌کند (عمان سامانی و وحدت، ۱۳۷۱، ۱۲۵). امان‌نامه به‌عنوان یک مفهوم فرهنگی در فرهنگ عرب، نمایانگر اهمیت بخشیده شده به امان و مصونیت جانی افراد است، که از آن به‌عنوان جوار و پناه برخوردار بودند که بینامتنیت عرب را نشان می‌دهد (جدول ۲). امان‌نامه‌ای که در دیوارنگاره‌ها به تصویر کشیده شده، مربوط به غلامی است که توسط شمر به دست امام حسین می‌رسد. امام در بیان خود اظهار می‌کند که امان الهی برتر از امان این زیاده‌است و این امر به تفکرات دینی و اخلاقی ایشان اشاره دارد «لَا حَاجَةَ لَنَا فِي أَمَانِكُمْ أَمَّا اللَّهُ خَيْرٌ مِنْ أَمَانِ ابْنِ سُمَيَّةَ» (ابن‌اثیر، ۱۳۴۴، ۵۵۸).

سطح تبیین؛ عمل اجتماعی

در سطح تبیین به بررسی بازتولید مفاهیم گفتمان رسانه‌سازی دین تولیدشده در برخی از شخصیت‌های روایت‌عاشورا، دیوارنگاره‌ها می‌پردازیم. میرزا کوچک‌خان جنگلی به بازتولید گفتمان اتحاداسلامی می‌پردازد که در ایران به‌ویژه گیلان تولیدشده است. او با تأیید نهضتی که هدفش تشکیل حکومت مردمی بر پایه شاعر دینی و احکام و مقدسات دین مقدس اسلام است؛ به توجیه ارتباطش با عثمانی جهت حمایتش از نهضت اتحاداسلام جنگل، جهت کاستن فشار روسیه و انگلستان بر ایران می‌پردازد و با این توجیه که شکست‌های سیاسی فکری مشروطه‌خواهان آرمان‌گرا و ضد بیگانه از یک طرف و تسلط روزافزون روسیه و انگلستان

جدول ۲. مطالعه تحلیلی سطح تفسیر بافت بینامتنیت رسانه سازی دین در دیوارنگاره های دوران مشروطیت

بافت بینامتنیت	سطح تحلیل
مقتل الحسین ابومخنف (م ۱۵۷)، طبقات الکبری ابن سعد (۲۳۰ م)، انساب الاشراف بلاذری (۲۷۹ م)، اخبار الطوال دینوری (۲۸۲ م) و الفتوح ابن اعثم (۳۱۴ م)	بینامتنیت اولیه
روایت عاشورا موجب انسجام بخشی به جامعه بشری، تلاش در جهت دستیابی به عدالت (به مثابه گوهر اجتماعی دین)، اصلاح طلبی، تحلیل زبان عامه در بازنمایی تصویری عزاداری و پرداختن به انگیزه شناسی مخاطب (دوستی، شفاعت، نجات دادن، مراسم اشک و آندوه گروهی، اعتراض، احتجاج و...)	بینامتنیت جامعه شناسی
مراجع ثلاث یا آیات ثلاث یا ارکان ثلاثه و حضورشان در دیوارنگاره	بینامتنیت مشروطیت
ملا محمد کاظم خراسانی (هروی) مرجع تقلید شیعه امامیه	بینامتنیت شیعه دوازده امامی یا اثنی عشری
پایه گذار جریده برداری و سقایی از آیین های عزاداری در ایام محرم دوران مشروطیت	بینامتنیت قلندریه و اهل فتوت یکی از طریقت های صوفیه
درویش کابلی سرسلسله خاکساریه	بینامتنیت خاکساریه
امان نامه	بینامتنیت اتحاد اسلام
گرایشات صوفی مآبانه	بینامتنیت طریقت مولویه
تأثیر هنرمندان از کتاب روضه الشهدا کاشفی	بینامتنیت صوفیان نقشبندیه
قصه ساریان امام بنام «بریده بن وائل»	بینامتنیت شیعیان نجف اشرف
آمدن گروهی از فرشتگان و نیز جنیان مؤمن نزد امام حسین (علیه السلام)	بینامتنیت شافعی اشعری
هم نشینی میان جن و پری و اشاره به واژه شهید در ایران باستان و خدای شهید شونده بین التهرین	بینامتنیت اسطوره ای
شعر عاشورایی دیوارنگاره ها	بینامتنیت ادبی
استفاده از واژگان عرب و شخصیت امن نامه به دست	بینامتنیت عرب
حضور پیامبران سلف	بینامتنیت رسالت پیامبران

جمعیت (اشاره به بارانش) نبود گر چه در ظاهر حضرت امام حسین (ع) مغلوب شد ولی نام نامی و اسم گرامی آن بزرگوار قلوب آزادی خواهان را همیشه به نور خود منور داشته است. (خدری، ۱۴۰۰، ۲۹-۶۶)

مطابق با دیدگاه جامعه شناسان دین گفتار انجام گرفته در دیوارنگاره ها، گفتار عمل اجتماعی است (Wuthnow, 2011, pp. 1-21; Hjelm, 2014, pp. 855-872). شخصیت درویش دیوارنگاره ها به باز تولید گفتار اتحاد شیعه و سنی می پردازد که در تحقق سیاست اتحاد اسلام عثمانی از جایگاه مهمی برخوردار بود. سلطان عبدالحمید دوم (۱۲۹۳-۱۳۲۷ ه.ق/ ۱۸۷۶-۱۹۰۹ م.) با یاری مولویان به سلطنت رسید. درویش مولویه عثمانی در عرصه شعر و موسیقی و فرهنگ و ادب خدمات بسیاری به حکومت عثمانی کردند و از جایگاه ممتازی در میان عثمانی ها برخوردار گشتند (احسان اوغلو، اتیل، اجاق، اوقای، تاکری قورو، حافظ، درمان، چیچیک درمان، صباغ، قوط و یوجه، ۱۳۹۷، ۸۹۷). طبق اسناد فراوان، سیاست حمایت عثمانی ها از عناصر ایرانی شیعی نظیر اعطای کمک های مالی دولتی به علمای دینی بانفوذ (روحانی بانفوذ سید عبدالله بهبهانی و درخواست کمکش از سلطان عثمانی) و هم راستا با سیاست پان اسلامیزم عبدالحمید به وضوح قابل رؤیت است (Çetinsaya, 2016, pp. 353-409). سید جمال الدین اسدآبادی در ارتباط با مراجع شیعه عراق نقش بارزی در بسط اندیشه اتحاد اسلام عبدالحمید ایفا کرد. مهم ترین شاهد این ارتباط

از طرف دیگر ایران را تضعیف نموده، سعی در بهره برداری از حمایت روشنفکران آلمانی و عثمانی و همچنین با استفاده از ایدئولوژی اتحاد اسلام، از پشتوانه های اقتصادی فکری و نظامی این گروه ها دارد و به این ترتیب به باز تولید گفتار رسانه سازی دینی می پردازد که بر پایه استقلال ایران باشد. این گفتار در همبستگی مؤلفه های بصری دیوارنگاره های ایران به ویژه گیلان نمود می یابد. در گفتار عاشورای حسینی دیوارنگاره ها، امام حسین (ع) از سر تسلیم و تعبد پای در راه نهاده و حرکت عاشورایی خود را آغاز و در این راه از اسارت اهل بیتش (تصاویر ۱۱-۱۲) نیز سر برناتافته است (مجلسی، ۱۳۱۵ ه.ق/ ۱۴۰۳، ۲۰۲)؛ در این گفتار امام حسین چنان به تصویر درمی آید که در باور شیعیان می گنجد؛ یعنی بسان تندیس از کمال انسانی و چنین کسی «امام» خوانده می شود (کلینی، ۱۲۸۰-۱۳۱۰ ه.ش/ ۱۳۶۳، ج ۱)، مقام امامت نیز در موقعیت میرزا کوچک خان نمود می یابد. جنگلی ها به لحاظ تاریخی کاملاً خود را در موضع امام حسین (ع) قرار می دادند. میرزا قبل از شروع یکی از جنگ ها، در نطقی یاران را این گونه مخاطب قرار می دهد؛

خداوند متعال به وسیله محمد (ص) به ما خبر داد که بسا عده قلیل به جمعیت کثیر غلبه کرده اند. ما از سرسلسله مجاهدین اسلام یعنی حضرت سیدالشهدا (ع) سرمشق می گیریم چه اقتدار یزید و دولت اموی کمتر از دولت تزاری (روسیه) و جمعیت آن سرور نیز بیشتر از این

همکاری بسیار نزدیکی بود که سید جمال در ماجرای تحریم تنباکو با میرزای شیرازی داشت (ملک‌زاده، ۱۳۵۸، ج. ۱، ۹۷). عتبات عالیات مهم‌ترین کانون تجمع شیعیان در امپراتوری عثمانی بود که محل حضور ایرانیان و رهبران دینی آن‌ها همان مجتهدان بود که علیرغم حضور در خارج از مرزهای ایران در تحولات داخلی ایران نقش فعالی بر عهده داشتند (نقاش، ۱۹۹۶/۱۹۹۸، ۳۲). اوج نگرش اتحاد اسلام، کاهش فشار دولت‌های اروپایی و ممانعت از حرکت تجزیه‌طلبانه (Özcan, 1997, pp. 45) بود که در قالب تنهایی درویش (تصاویر ۱-۹) نمودی از عثمانی بازتاب یافته است و دست کمک به سمت امام همان اتحاد مدنظر است. ساربان در دیوارنگارها به بازتولید گفتمانی می‌پردازد که فتنه جمل را بازتاب می‌دهد. جنگ جمل، بحران و چالشی در تاریخ اسلامی محسوب می‌شود، زیرا باعث بروز مناقشات سیاسی اجتماعی در زمان وقوع خود شد و نیز دیدگاه‌های گوناگونی را در پی داشت (خادم‌لو، ۱۳۸۶، ۲۶-۵۰). یکی از مهم‌ترین پیامدهای آن انشقاق مذهبی در جامعه اسلامی برای نخستین بار بود؛ به‌این‌ترتیب که جامعه اسلامی به سه گروه شیعه علوی، شیعه عثمانیه و قاعیدن تقسیم شد. «جنگ جمل» نخستین فتنه برعلیه امام علی (علیه‌السلام) پس از پذیرش خلافت اسلامی از سوی آن حضرت بود. این فتنه اشاره به جنایت‌های انگلیس و روسیه در طول تاریخ ۱۲ ساله بعد از مشروطه دارد (طبق گفته‌های میرزا). این دو کشور متجاوز، ایران را اشغال کرده و با کمک شبه‌روشنفکران وابسته، شروع به چپاول ایران کردند (عبداللهی، ۱۳۹۲، ۳۱۹-۳۶۰). اشغال نظامی، زمینه‌ساز بستن قراردادهای استعماری، سوءاستفاده از منابع کشور و حتی استعمار را به دنبال داشت. البته نهضت فقط به فکر مقابله با اجانب نبود؛ بلکه می‌دانست که باید دست خائن داخلی را نیز کوتاه کند. از طرف دیگر ساربان اشاره به خائن داخلی در ماجرای واقعه عاشورا دارد. شتر در دیوارنگارها نماد شتر عایشه به‌عنوان نماد مقاومت و پرچم ایستادگی نیروهای مخالف حضرت علی^(ع) است. جنگ جمل در منابع شیعه به‌عنوان یکی از عمده‌ترین عوامل اختلافات شیعیان با سنی‌ها ذکر شده است. نامه آوردن عرب به سمت سیدالشهداء که بازتولید گفتمانی است که هدفش نشان دادن مرامنامه و نظامنامه مشروطیت جنگلی‌هاست. رهبران نهضت جنگل، شعار «اتحاد اسلام» را شعار اصلی جنبش خودانتخاب کردند. آن‌ها کمیته‌ای از مجتهدین و بزرگان تشکیل دادند و این کمیته مرامنامه‌ای منتشر کرد که در آن علل شکل‌گیری نهضت و اهداف آن مشخص شده بود. این مرامنامه به‌طور آشکار به جنبه‌های اسلام‌خواهی نهضت تأکید کرده بود. این اسناد مربوط است به «مرامنامه و نظامنامه کمیته اتحاد اسلام» که در مهر و موم‌های میانی نهضت جنگل به‌صورت چاپ سنگی منتشر شد و در میان مردم پخش گردید و هنوز آثاری از آن در میان گنجینه‌های خانوادگی مردمان کهن سال این منطقه وجود دارد. قدسی‌گرایی، در عین مادی‌نگری و حضور و ظهور جهان‌های متعدد در حوزه تفکر شیعی از دیگر اوصاف تشیع است. همان‌گونه که دیوارنگارها نشان می‌دهند در قلب واقعه عاشورا از نوع ایرانی آن و در عصر مشروطیت، فرهنگ مردمی با پدیده جهان‌های دینی روبرو می‌شوند. از این منظر مطالعات گاستون اسپینوزا^{۱۹} استادیار مطالعات دینی در کالج کلر مونت مکننا، نشان می‌دهد که چهره‌های مهم (مراجع و علمای وقت و همچنین عناصری چون جن و انس، درویش کابلی و غیره) یک ویژگی مقدس برای فرهنگ مردمی خود پیدا می‌کنند. حال آنکه آن‌ها

از لحاظ سنت دینی اصلاً چهره مقدس دینی محسوب نمی‌شوند (Espino-sa & García, 2020). اما این چهره‌های شاخص تبلور بخش ایده‌های دین مردمی برای فرهنگ مردمی مشروطیت هستند. آن‌ها مردمی شدن را نوید می‌دهند، مرزهای طبقاتی اقتصادی، سیاسی و فرهنگی را از میان برداشته‌اند؛ یار مظلومان، فریادرس بینوایان، کمک‌کننده و حامی مردم هستند. در مجموع این دیوارنگارهای دینی نشان‌دهنده خط سیرهای پررنگ پیوند سیاست‌های فرهنگ مردمی و دینی در دوران مشروطیت هستند. این‌ها نشان می‌دهند که چگونه دین و فرهنگ مردمی در جهان مدرن/ سنتی ایران یک نقطه تلاقی پیدا کرده‌اند. بنابراین، رسانه دیوارنگارها در مرکز یا بین فرهنگ مردمی قرار می‌گیرند و از طریق این رسانه، فرهنگ مردمی تجربیاتی را به اشتراک می‌گذارند که به دانش عمومی تبدیل می‌شود. بخش قابل توجهی از درگیری رسانه‌ای دیوارنگارها به این جنبه‌های جمعی رسانه و ارتباطات مربوط می‌شود. با توجه به استدلال جیمز کری^{۲۰} (۱۹۸۹) علاوه بر انتقال اطلاعات، اهمیت رسانه دیوارنگارها در کارکردهای فرهنگی آن‌ها نهفته است، یعنی در توانایی آن‌ها برای ایجاد و حفظ جوامع و تنظیم رابطه و تعلق بین فرد و جامعه به‌عنوان یک کل (Carey, 1989, pp. 173-191). همان‌طور که دایان و کاتز^{۲۱} (۱۹۹۴) در مطالعات خود نشان داده‌اند، رسانه دیوارنگارها مناسب جمعی را با یک کارکرد ادغام‌کننده بسیار اجتماعی انجام می‌دهند (Dayan & Katz, 1994). رسانه دیوارنگارهای دوران مشروطیت نقش حیاتی در مناسب‌گذار مهم اجتماعی، مانند احترام به مقدسات و ارزش‌های دینی در میان ایرانیان، حضور گسترده مردم در مراسم عزاداری ماه محرم، تمایل به زیارت بقاع متبرکه، توسل به مناسب و اذکار مقدس و غیره داشته‌اند. روایات عاشورایی دیوارنگارها این امکان را برای کل جامعه (منطقه، ملت یا جهان) فراهم می‌کند تا شاهد و شرکت در مناسب یا واقعه باشند. چنین روایات رسانه‌ای پیوندهای عاطفی بین جامعه و اعضا را عمیق‌تر می‌کند و رویدادها را به بخشی از حافظه جمعی جامعه تبدیل می‌کند. رسانه دیوارنگارها همچنین برای سوگواری جمعی و مقابله با اندوه در موارد حوادث غم‌انگیز، مانند واقعه عاشورا، مهم می‌شوند. با توجه به مطالعات کیچ^{۲۲} (۲۰۰۳)، رسانه دیوارنگارها می‌تواند از واقعه عاشورا نه تنها اطلاعاتی را ارائه دهد، بلکه نوعی کمک روانی نیز با هدایت فرهنگ مردمی در مراحل متوالی غم و اندوه و ایجاد تاب‌آوری و بسته‌شدن در برابر یک فاجعه ملی باشد (Kitch, 2003, pp. 213-224). در مان احساسات جمعی مختص فجایع بزرگ نیست. این یکی از ویژگی‌های تکرارشونده رسانه‌ها به‌ویژه دیوارنگارها است و ممکن است نه تنها مسئول هدایت عاطفی باشند، بلکه ممکن است در وهله اول ساخت عواطف جمعی را نیز تسهیل کنند. یک رویداد بزرگ مانند واقعه عاشورا توسط رسانه دیوارنگارها به یک رویداد بین‌المللی تبدیل شد و رسانه نسخ دینی چاپ‌سنگی‌ها هم واکنش‌های احساسی ایجاد کردند که نشانه‌ای از بیداری ایرانیان بود.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تمرکز بر تحلیل انتقادی به بررسی تغییر ماهیت بازنمایی مردمی دین در روایات برگرفته از واقعه عاشورا، دیوارنگارها پرداخت. این تغییر در مورد چگونگی ساخت مرزهای دین بر ساخته مردمی در گفتمان رسانه‌سازی دیوارنگارها و پیامدهای این ساخت‌وسازها بود. در پاسخ به سؤال اول پژوهش تحت عنوان: چگونه فرآیندهای رسانه‌سازی با

موقعیتی نهضت اتحاد اسلام جنگل دوران مشروطیت تأثیر دین را بر سایر موضوعات اجتماعی نشان می دهد که این مهم در روایات عاشورایی دیوارنگارها نمود یافته، تصاویری که تأثیر تعلق اجتماعی بر اعتقاد و عمل دینی را به مثابه ساختارهای قابل قبول بازنمایی می کند. منظور از ساختارهای قابل قبول، فراوانی گزاره های موجود در دیوارنگارها از شمال تا جنوب و حفظ یک جهان بینی و عمل دینی خاص است. ساخت اجتماعی واقعیت همان دانشی است که از طریق نقش گفتمان نهضت اتحاد اسلام جنگل در دیوارنگارها به عنوان کنش اجتماعی نمود یافته است و پویایی این فرآیندهای ساخت اجتماعی ریشه در مشکلات اجتماعی ایران دوران مشروطه دارد. ایدئولوژی گفتمان رسانه سازی دین دیوارنگارها به عنوان معنی در خدمت قدرت گفتمان جنگل با حمایت دولت عثمانی تعریف می شود. این ایدئولوژی به ساخت واقعیت (جهان فیزیکی، روابط اجتماعی، هویت های اجتماعی) اشاره دارد که در ابعاد مختلف اشکال/معانی دیوارنگارها ساخته شده اند. رویه های گفتمانی موجود در دیوارنگارها، به تولید، بازتولید یا دگرگونی روابط عناصر مسلط در روایت عاشورا کمک می کند. از این رو، قدرت بر ساخت گرایی بخشی جدایی ناپذیر از تعاملاتی است که واقعیت اجتماعی را می سازد. جهان اجتماعی دیوارنگارها محصول تعاملات اجتماعی، فرهنگی، و سیاسی متنوعی است که با مشارکت نهادها و کنشگران اجتماعی شکل گرفته است. این دیوارنگارها نه تنها بازتاب باورها و ارزش های مردم دوران خود هستند، بلکه موقعیت های نهادی، نظیر نهضت اتحاد اسلام جنگل، نقشی اساسی در شکل دهی به آن ها داشته اند. در این چارچوب، نهادهای دینی و سیاسی، از طریق مفاهیمی چون جهاد، مردم را به تولید آثار هنری و فرهنگی مانند دیوارنگارها تشویق کرده اند و این آثار به عنوان ابزاری برای تقویت هویت دینی، ملی، و فرهنگی جامعه عمل کرده اند. این تکرار فرآیند بازنمایی روایات بر ساخته می تواند نتیجه فرآیند دیالکتیکی جهان سازی باشد که ناشی از نیاز به نظم است. به عبارت دیگر، طبیعی شدن یک نظم اجتماعی خاص با حضور عناصر بر ساخته در دیوارنگارها از شمال تا جنوب به رسمیت شناختن مشروعیت از طریق فرهنگ مردمی است نه نهادی و این عناصر بر ساخته در سطح عقل سلیم به عنوان واقعیت اجتماعی تلقی شده اند. این فرآیند آگاهی مشترکی را بازتاب کرده که دائماً با دیگران به اشتراک گذاشته می شود. ابزار اصلی برای این اشتراک آگاهی، البته زبان دیوارنگارها است که شکل اساسی عینیت واقعیت روزمره و بنیادی ترین نهاد انسانی است که بر نمادگرایی تأکید دارد. گفتمان موجود نه تنها هویت اجتماعی بلکه روابط اجتماعی و سیستم های دانش و باور مردمی را ساخته است. با در نظر گرفتن «متن دیوارنگارها» به معنی وسیع، به عنوان مؤلفه ای از تعامل انسانی مصور شده، با جهت گیری کنشی مواجه هستیم که قدرت را نه تنها در موقعیت اجتماعی دیوارنگاران، بلکه در انتخاب مؤلفه های بصری ایدئولوژیک که خود عنصری از کاربرد زبان بصری روایات است را نشان می دهد.

تأکید بر رسانه دیوارنگارها در حال تغییر ماهیت بازنمایی عمومی دین در جامعه دوران مشروطیت هستند؛ مشخص شد که در ک دین دیوارنگارها با تمرکز بر باور، تخیل و تبیین، دین را به پدیده ای عمدتاً شناختی تبدیل می کند که با ساختن و حفظ یک جهان بینی خاص سروکار دارد. در دیوارنگارها، دین به مثابه یک «جهان نمادین» است، یعنی یک مجموعه از سنت که تعداد زیادی از تعاریف واقعیت را با هم ترکیب می کند و نظم نهادی را به عنوان یک کلیت نمادین به فرهنگ مردمی دوران مشروطه ارائه می دهد. جهان های نمادین رسانه دیوارنگارها به مثابه وسیله ای برای نگهداری از جهان کاربرد می یابند، جایی که نظم واقعیت روزمره دوران مشروطه با راجع به واقعیتی فراتر از تجربه روزمره مشروعیت می یابد. دین مردمی دیوارنگارها نظم اجتماعی را در مقیاس کیهانی به تصویر کشیده اند. در ک دین به مثابه ریشه در نیاز و توانایی انسان برای تبیین و نظم دادن به جهان ترکیب بین ادیان قوی و ضعیف تأثیر رسانه سازی بر اشکال مختلف دین را نشان می دهد. این دسته بندی همچنین بر اساس اهمیت یک جهان بینی کل نگر، یکنواخت و انحصاری است که از طریق پیوندهای اجتماعی قوی و موقعیت مسلط در جامعه حمایت می شود تا دین قابل قبول و قدرتمند باشد. این دین بر ساخته مردمی استقرار یک نظم مقدس فراگیر است که از طریق فعالیت های انسانی (گفتمان اتحاد اسلام جنگل و...)، استقرار می یابد که بتواند خود را در چهره همیشه حاضر هر جومرج حفظ کند. این دین سند اتحاد مردمی است. قدرت دین دیوارنگارها، با کثرت بازنمایی ها مشخص می شود و با گزاره های بسیار ساختارمند در باره نظم موجود یا معنای زندگی اعتباری که در دستان مردم در حالی که در مقابل مرگ ایستاده اند، یا به عبارت دقیق تر، هنگامی که ناگزیر به سوی آن می روند، می گذارد. این فرآیندهای رسانه سازی بر دیوارنگارها به طور قابل توجهی ماهیت بازنمایی عمومی دین در جامعه دوران مشروطیت را تغییر داده اند. در این راستا، دیوارنگارها به عنوان محیط های فرهنگی بسیاری از کارکردهای اجتماعی ادیان نهادینه شده را به عهده گرفته و نه تنها راهنمایی اخلاقی و معنوی ارائه می دهند، بلکه احساس اجتماعی را نیز تقویت می کنند. رسانه های دیوارنگارها تصاویر و متون مربوط به جادو، معنویت و دین را منتشر کرده و دین را مطابق با ژانرهای فرهنگ عامه شکل داده اند. این فرآیند نشان دهنده واسطه شدن دین از طریق رسانه سازی است، که در آن تصورات و اعمال دینی به طور فزاینده ای به رسانه ها و دیوارنگارها وابسته شده اند. در نتیجه، دین نهادینه شده در جامعه مدرن قاجار نقش کمتری در ارتباطات ایفا کرده و باورهای دینی و عناصر دینی بر ساخته به کانون تخیلات دینی جامعه تبدیل شده اند. در پاسخ به سؤال دوم تحت عنوان: چگونه عناصر دینی در گفتمان دیوارنگارهای دوران مشروطیت، از طریق ساختار گفتمان ها و تصاویر، موجب شکل گیری هویت های فردی و اجتماعی می شود؟ به این نتیجه رسیدیم که: ساختار نظام مند فرآیند بازنمایی روایات عاشورایی بر دیوارنگارهای دوران مشروطیت تأکید بر ساخت و ساز دارد. بافت

پی نوشتها

۱. جنبش جنگل (۱۳۰۰-۱۲۹۳ خ/ ۱۹۲۰-۱۹۱۳ م)، یکی از قیام های مهم و تأثیرگذار در تاریخ معاصر ایران است که در مقطع حساسی از تاریخ ایران و جهان و اندکی پیش از شروع جنگ جهانی اول و زوال امپراتوری عثمانی شکل گرفت. در میانه راه، جنبش نیز شاهد وقوع انقلاب بلشویکی در روسیه بود. ظهور و خیزش این

جنبش بر پایه اندیشه و آرمان های برخی از مجاهدانی بود که با وجود استقرار مشروطیت در ایران، به جهت فشارهای روسیه، انگلستان و دیگر مدعیان داخلی و خارجی، دستاوردهای خود را در خطر تهدید دیده، لذا برای احیای استقلال ایران به دنبال کاهش نفوذ بیگانگان در ایران بودند.

4. Functional.
6. Constructs.
8. Social Identities.
10. Social Relationships.
11. Systems of Knowledge And Belief.
12. Barker.
14. Mediatization.
16. Media Logic.
18. Banal Religion.
20. James Carey.
5. Out There.
7. Constitutes.
9. Subject Positions.
13. Common Sense.
15. Media Institution.
17. Sacred Canopy.
19. G. Spinoza.
21. Dayan and Katz.

فهرست منابع

- Abāzari, A. (2011). *Tabārnāmeḥ-ye howzeh va rūḥāniyat (az sadr-e eslām tā Pahlavi-ye avval)* [Genealogy of the Seminary and Clergy: From the Beginning of Islam to the First Pahlavi Era]. Salman Farsi Publishing. (in Persian)
- Abbasi, S. (2007). Mahiyat-e zaban dar tarikhe-ye Beyhaqi bar asas-e dastan-e Afshin va Budolf [The nature of language in Beyhaqi's history based on the story of Afshin and Budolf]. *Honar*, 107(1), 70-73. <https://ensani.ir/fa/article/201113> (in Persian)
- Abdollahi, M. (2013). The Statute of the Islamic Union Committee and a Rereading of the Islamic Ideals of the Jangal Movement [Marāmnāmeḥ-ye Komiteh-ye Etteḥād-e Eslām va Bāzkhāni-ye Ārmānhā-ye Eslāmi-ye Nahzat-e Jangal]. 15 *Khordad Quarterly* [Faslnāmeḥ-ye 15 Khordad], 11(37), 319-360. <https://www.magiran.com/p1245837> (in Persian)
- Afshari, M. (2003). *Fotutnameha va rasayel-e Khaksariyeh (Si Resaleh)* [Fotutnamehs and Khaksariyeh treatises (Thirty treatises)]. *Pajuheshgah-e Olum-e Ensani va Motaleāt-e Farhangi*. (in Persian)
- Aghad, A. M. (2023). *Abolshohada al-Hosseini* [Abolshohada al-Hosseini]. Matba'a Sa'ad. (in Persian)
- Ahmadi-Giv, H., & Anvari, H. (2006). *Dastur-e zaban-e Farsi 2* [Persian grammar 2]. Fatemi. (in Persian)
- Ahmadi, M. A. (2000). *Shokuh-e she'r-e Ashura dar zaban-e Farsi* [The glory of Ashura poetry in Persian]. Peyk-e Jalal. (in Persian)
- Afandi Isfahāni, A. b. Isā-Bey, Husayni-Ashkūri, A., & Mar'ashi, M. (2022). *Riyād al-ulamā wa hiyā al-fadalā* (Vol. 4) [The Gardens of Scholars and Pools of the Virtuous] (S. A. Husayni, Ed.). Dār Sādir. (In Arabic)
- Akhavian, M. (2017). An investigation into the reasons for the reproduction of mural paintings in the sacred shrines of the Gilan region [Barrasi-ye Dalaal-e Baztolid-e Naghashi-ye Divari-haye Boqā'-e Naqshin-e Mantaqe-ye Gilan]. *Negareh Quarterly*, 12(42), 71-81. <https://doi.org/10.22070/negareh.2017.531> (in Persian)
- Alizadeh, M. A. (2007). Naghsh-e Eghtesādi, Siāsi-ye Jāme'eh-ye Zartoshtiān-e Irān dar Tahavvolāt-e Dowrān-e Mashruteh tā Pahlavi-ye Avval [The economic and political role of Iran's Zoroastrian community in the transformations from the Constitutional Era to the First Pahlavi period]. *Pazhooheshnāmeḥ-ye Tārikh* [History Research Letter], 2(5), 1-23. <https://ensani.ir/fa/article/60466> (in Persian)
- Altheide, D. I. & Snow, R. P. (1992). Media logic and culture: Reply to Oakes. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 465-472. <https://doi.org/10.1007/BF01423902>
- Amini, A. H. (1991). *Al-Ghadir* (Vol. 4) [Al-Ghadir]. (M. Amini Najafi, S. E. Seyyed Alavi, Trans.). Mo'assese-ye Farhangi-ye Naba. (Original work published 1957) (in Persian)
- Asp, K. (1990). Medialization, Media Logic, and Mediarchy. *Nordicom Review*, 11(2), 47-50. https://doi.org/10.1515/9783110346831_49
- Axelsson, T. (2015). Vernacular Meaning Making: Examples of Narrative Impact in Fiction Film: Questioning the "Banal" Notion in Mediatization of Religion Theory. *Nordicom Review*, 36(2), 143-156. <https://doi.org/10.1515/nor-2015-0022>
- Bahrani, N. (2008). Hadaf-e qiyam-e Imam Hossein az zaban-e Imam [The purpose of Imam Hossein's uprising from his own words]. *Farhang-e Kowsar*, 73(1). <https://ensani.ir/fa/article/58344> (in Persian)
- Bahreini, H., Etesam, I., & Habibi, M. (2019). The impact of post-20th century artistic styles on contemporary sculptural architecture [Asar-bakhshi sabk-haye honari pas az sade bistom bar me'mari tandisvar mo'aser]. *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 24(1), 19-28. <https://doi.org/10.22059/jfava.2018.267399.666052> (in Persian)
- Bāmdād, M. (2005). *Description of Iranian Figures in the 12th, 13th, and 14th Centuries* (Summarized under the Supervision of Zabihollah Alizadeh Ashkori) [Sharḥ-e Rejāl-e Irān dar Qorūn-e 12, 13 va 14 (Kholāṣe-negāri taḥt-e Naẓar-e Zabihollah Alizadeh Ashkori)]. Ferdows. (in Persian)
- Baudrillard, J. (1981). *For a Critique of the Political Economy of the Sign*. Telos Press.
- Berger, P. L. and Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Anchor Books
- Boyd, J. W. (1980). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. By Mary Boyce. Routledge & Kegan Paul, 1979. xxi, 252 pp. Maps, Glossary, Bibliography, Index. \$21.50. *The Journal of Asian Studies*, 40(1), 154-155. <https://doi.org/10.2307/2055076>
- Carey, J. W. (1989). *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. Unwin Hyman.
- Centinsaya, G. (2005). The Caliph and Mujtahids: Ottoman Policy Towards the Shiite Community in Iraq in the Late Nineteenth Century. *Middle Eastern Studies*, 41(4), 561-574. <https://doi.org/10.1080/00263200500155567>
- Çetinsaya, G. (2016). II. Abdulhamid's Domestic Policy: A Periodization Attempt. *Ottoman Studies*, 47(47), 353-409. <https://doi.org/10.18589/oa.583218>
- Clark, L. S., & Hoover, S. M. (1997). *At the Intersection of Media, Culture, and Religion: A Bibliographic Essay*. In S. M. Hoover & K. Lundby (Eds.), *Rethinking Media, Religion, and Culture* (pp. 15-36). Thousand Oaks, Sage.
- Coffey, M. K. (2012). *How revolutionary art became official culture: Murals, museums, and the Mexican state*, Duke University Press.
- Cottam, R. (1992). *Nāsiyōnālizm dar Irān* [Nationalism in Iran]. (A. Tadayyon, Trans.). Kavir. (Original work published 1964) (in Persian)
- Daneshgar, M. & Saleh, W. (Eds.). (2016). *Islamic Studies Today: Essays in Honor of Andrew Rippin* (Vol. 11). Brill.
- Davie, G. (2007). *The Sociology of Religion*. SAGE.
- Dayan, D. and Katz, E. (1994). *Media Events, the Live Broadcasting of History*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.

- Dinavari, A. A. D. (2016). *Akhbār al-Ṭiwāl* [The Long Histories]. (M. Damghani, Trans.). Ney. (Original work published 1960) (in Persian)
- Dhabibi, M. B. A. (1995). *Mizān al-I'tidāl fi Naqd al-Rijāl* [Mizān al-E'tedāl fi Naqd al-Rejāl [The Balance of Moderation in Critiquing Men]. (A. M. Al-Bajawi, Ed.). Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Ehsanoghlu, A. D., Etil, S., Ojagh, A. Y., Oqay, O., Takri-Qoru, J., Hafez, N., Darman, O., Chichik-Darman, F., Sabbagh, L., Qut, G., & Yujeh, N. (2018). *Dowlat va jame'eh dar dore-ye Othmani* (Vol. 2) [State and society in the Ottoman period]. (A. Katebi, Trans.; T. Hashempour-Sobhani et al., Eds.). Bonyad-e Da'ereh-olma'arif-e Eslami. (in Persian)
- Ehsankhah, Sh., Kazemi-Rashed, M., Zandiyeh, H., & Sadri, M. (2023). The impact of expanding foreign relations on cultural developments in Kermanshah during the Qajar period (1826-1870) [Ta'sir-e gos-tarash-e ravabet-e khareji bar tahavvolat-e farhangi-ye Kermanshahan dar dore-ye Qajar]. *Iranian Studies Journal*, 13(3), 21-39. <https://doi.org/10.22059/jis.2022.347264.1144> (in Persian)
- Ekhrabi, M. (2017). Barrasi delayel-e baztolid-e naghsh-divari-ye boqa'-e naqshin manateqe-ye Gilan [Investigating reasons for reproduction of mural paintings in Naqshin shrines, Gilan]. *Negareh Quarterly*, 12(42), 71-81. <https://doi.org/10.22070/negareh.2017.531> (in Persian)
- Ekramifar, M. (2015). Ostureh-ye jinn va pari dar adabiyat-e shafahi-ye manzūm-e Khorāsān [Elf and fairy myth in Khorasan poetic oral literature]. *Journal of Culture and Communication Studies*, 16(30), 41-65. <https://doi.org/20.1001.1.20088760.1394.16.30.2.9> (in Persian)
- Esfarayeni, E. b. M. (2018). *Muntakhab-e Nur al-'Ain fi Mashhad al-Hussain (a)* [Selected Nur al-Ain in the shrine of Hussain (a)] (A. Abdullah b. Muhammad, Ed.). Armaghan-e Tuba. (in Persian)
- Espinosa, G & García, M. T. (Eds.). (2020). Mexican American religions: Spirituality, activism, and culture. Duke University Press.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. Longman.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Polity Press.
- Fairclough, N. (2002). Language in New Capitalism. *Discourse & Society*, 13(2), 163-166. <https://doi.org/10.1177/0957926502013002404>
- Gharehdaghi, M., & Sheikh Nouri, M. A. (2011). Sheikh-al-Ra'is Qajar and the Islamic Union [Sheikh-al-Ra'is Qajar va Ettehād-e Eslām]. *Maskuyeh Quarterly* [Fasl-nāme-ye Maskuyeh], 5(15), 73-90. <http://noo.rs/UZKnv> (in Persian)
- Ghaderi, G. H. (2021). Tahlili bar gofteman-e Ashura'i-ye Nezhat-e Jan-gal [An analysis of the Ashura discourse of the Jungle Movement]. *Tarikh-e Rava'i Quarterly*, 6(20-21), 29-66. (in Persian)
- Giroud, P. (2001). *Neshāneh-shenāsi* [Semiotics]. (M. Nabavi, Trans.). Agah. (Original work published 1973) (in Persian)
- Ghods, A., Ashtiani, M. R., Davoodi, S., Bahadori, E., Makarem Shira-zi, N., Emami, M. J., & Arasta, M. J. (2013). *Payām-e Emām Amir al-Mo'menin (A): Sharhi Tāzeh va Jāme' bar Nahj al-Balāghah* [The Message of Imam Amir al-Mu'minin (AS): A New and Comprehensive Commentary on Nahj al-Balagha]. Dar al-Kotob al-Eslamiyeh Publications. (in Persian)
- Griffiths, M. (2024). Media and democracy. Australian Politics and Pol-icy.
- Hassani, A. (2010). *Metaphor in postmodernism and commodity pro-duction as art* [Este'are dar pasamodernism va tolide kala be masabe honar] [Master's thesis, Al-Zahra University]. Tehran. (in Persian)
- Harari, R. (2008). Metalworking after the beginning of the Islamic peri-od. In A. U. Pope & P. Ackerman (Eds.), *A survey of Persian art: From prehistoric times to the present* (Vol. 6, pp. 2867-2930) (A. Hozoori, Trans.). Scientific and Cultural. (Original work published 1938-1939) (in Persian)
- Heydari, E. (1998). Tarājid Yā Karbalā, Sūsyūlūjiā al-Khaṭābal-Shi'ī [[Trag-edies of Karbala: Sociology of Shiite Discourse]]. Dar al-Kitab al-Islami.
- Hepp, A., Hjarvard, S., & Lundby, K. (2010). Mediatization – Em-pirical Perspectives: An Introduction to a Special Issue. *Communi-cations*, 35(3), 223-228. <https://doi.org/10.1515/comm.2010.012> (in Persian)
- Hjelm, T. (2014). Religion, discourse and power: A contribution towards a critical sociology of religion. *Critical Sociology*, 40(6), 855-872. <https://doi.org/10.1177/0896920513477664>
- Hjelm, T. (2015). Is God Back? Reconsidering the New Visibility of Re-ligion. Bloomsbury.
- Hjarvard, S. (2011). The Mediatization of Religion: Theorising Religion, Media and Social Change. *Culture and Religion*, 12(2), 119-135. <https://doi.org/10.1080/14755610.2011.579719>
- Hjarvard, S. (2012). Three Forms of Mediatized Religion: Changing the Public Face of Religion. *State Religion and Church in Russia and Worldwide*, 38(2), 41-75. <https://doi.org/10.22394/2073-7203-2020-38-2-41-75>
- Hjarvard, S & Lövheim, M. (2012). Mediatization and Religion: Nordic Perspectives, University of Gothenburg.
- Hoover, S. M. (2002). The Culturalist Turn in Scholarship on Media and Religion. *Journal of Media and Religion*, 1(1), 25-36. https://doi.org/10.1207/S15328415JMR0101_4
- Horr Amili, M. H. (n.d.). *Ithbāt al-Hudāt bi al-Nusūs wa al-Mu'jizāt* (Vol. 5) [Etibāt al-Hodāt be al-Noşus va al-Mo'jezāt (Jeld 5)] [Proof of Guides by Texts and Miracles (Vol. 5)]. (A. A. Alami, Ed.). Mu'assa-sat al-A'lami lil-Maṭbū'āt. (In Arabic)
- Horsfield, P. (2013). *The Ecology of Writing and the Shaping of Early Christianity*. In: K. Lundby, ed., *Religion Across Media: From Early Antiquity to Late Modernity*. Peter Lang
- Hosseini-Naghshbandi, A. (2002). *Sadat-e Naqshbandi va jonbesh-haye melli-ye Kurd dar gozare tarik* [Naghshbandi Sayyids and Kurdish national movements throughout history] (Vol. 1) (M. Bane'i, Trans.). Mo'assese-ye Entesharati-ye Hosseini Asl. (in Persian)
- Ibn al-Athir, A. H. A. b. M. b. M. b. Abd al-Karim al-Shaybani al-Jazari. (1965). *Al-Kamil fi al-Tarikh* (Vol. 2). Dar Sadir. (In Arabic)
- Ibn Asākir, A. b. H. & Janūbi, A. Ā. (2000). *Tārīkh Dimashq al-Kabīr* [The Grand History of Damascus] (Vols. 1-77). Dār Iyā al-Turāth al-Arabī. (In Arabic)
- Ibn Khaldūn, A. (1996). *Muqaddima* [Introduction] (M. Parvīn Gonā-bādi, Trans.). Scientific and Cultural Publishing Company (Islamic Revolution Education). (Original work published 1370) (in Per-sian)

- Jasinski, J. (2001). *Sourcebook on rhetoric* (Vol. 4). Sage Publications.
- Jafarian, R. (2002). *Tāamoli dar nahzat-e Ashura* [A reflection on the Ashura movement]. Elm. (in Persian)
- Kafi, G. (2009). *Sharh-e manzume-ye Zohr* [Commentary on the poem Zohr]. Mojtaba'-e Farhangi-ye Ashura. (in Persian)
- Kashefi Sabzevari, H. V. (1971). *Fotovatrāneh-ye Soltāni* [The Sultani's Book of Chivalry]. (M. J. Mahjoub, Ed.). Iranian Culture Foundation. (in Persian)
- Kashefi Sabzevari, H. V. (2008). *Rawzat al-Shuhadā'* [The Garden of Martyrs]. (H. Zolfaghari, Ed.). Navid Eslam. (in Persian)
- Kazembeigi, M. A. (2006). Mardom, olama va tose'e dar asr-e Qajarieh: Rah-e Gilan [People, clergy, and development in the Qajar era: The path of Gilan]. *Farhang*, 60, 91–142. <https://ensani.ir/fa/article/266558> (in Persian)
- Kazem Beygi, M. A. (2012). Enghelāb va Raghābat dar Savāhel-e Jonubi-ye Daryā-ye Māzandarān: Jonbesh-e Ettehād-e Eslām-e Gilān (Jangal) va Ettehād-e Melli-ye Tabarestān (1336 A.H./1918) [Revolution and competition on the southern coasts of the Caspian Sea: The Gilan Islamic Union (Jangal) movement and the Tabaristan National Union (1336 A.H./1918)]. *Social History Research*, 2(2), 77–133. <https://ensani.ir/fa/article/312999> (in Persian)
- Kermani, N. al-E. (1994). *Tarikh-e bidari-ye Iraniyan* [History of Iranian awakening]. Amir Kabir. (in Persian)
- Khademloo, M. R. (2007). Recognizing the Views of Different Sects on the Battle of Jamal [Shenākh-t-e Ārā-ye Farākhūnhā-ye Mokhtalef dar Mowred-e Jang-e Jamal]. *Tarikh Pazhoohan* [Tārikh Pazhoohan] [History Researchers], (11). <https://ensani.ir/fa/article/48765> (in Persian)
- Khatami, R. (1992). *Nasionalism dar Iran* [Nationalism in Iran] (A. Teddin, Trans.). Kavir. (in Persian)
- Khedri, G. (2021). An analysis of the Ashura discourse of the Jangal movement [Tahlili bar Gofteman-e Ashura'i-ye Nahzat-e Jangal]. *Narrative History Quarterly* [Faslnāme-ye Tārikh-e Ravāyi], 6(20–21), 29–66. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1853032> (in Persian)
- Khodaari, G. H. (2021). Tahlili bar gofteman-e Ashura'i-ye Nezhat-e Jangal [An analysis of the Ashura discourse of the Jungle Movement]. *Tarikh-e Rava'i Quarterly*, 6(20–21), 29–66. (in Persian)
- Kia, M. (1996). Pan Islamism in Late Nineteenth-Century Iran. *Middle Eastern Studies*, 32(1), 30–52. <https://doi.org/10.1080/00263209608701090>
- Kitch, C. (2003). Mourning in America: Ritual, Redemption, and Recovery in News Narrative after September 11. *Journalism Studies*, 4(2), 213–224. <https://doi.org/10.1080/1461670032000074801>
- Kittler, F. (2010). Optical media. Polity.
- Kolayni, M. Y. (1984). *Osul-e Kāfi* [Jeld-e Avval] [The Foundations of Al-Kafi (Vol. 1)]. (J. Mostafavi, Trans.). Bonyad-e Resalat. (Original work published 1280–1310 SH) (in Persian)
- Koznetsova, N. A. (1979). *Ozoāt-e siyasi va eqtesadi ejtemai-ye Iran dar payan-e sadeh hejdahom ta nimeh-ye avval-e sadeh nohom-e miladi* [Political, economic and social conditions of Iran from late 18th century to mid-19th century] (S. Izadi, Trans.). Beyn-ol-Melal. (Original work published 1978) (in Persian)
- Landau, J. M. (1995). *Pan-Turkism: From irredentism to cooperation*. Indiana University Press.
- Lazar, G. (2010). *Dastur-e zaban-e Farsi mo'asir* [Contemporary Persian grammar] (M. Bahreini, Trans.). Hermes. (Original work published 1981) (in Persian)
- Lied, L. (2012). Religious Change and Popular Culture: With a Nod to the Mediatization of Religion Debate. In: S. Hjarvard & M. Lövheim, eds., *Mediatization and Religion: Nordic Perspectives*, Nordicom.
- Lövheim, M and Axner, M. (2011). Halal-Tv: Negotiating the Place of Religion in Swedish Public Discourse. *Nordic Journal of Religion and Society*, 24(1), 57–74. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-151615>
- Lövheim, M. (2011). Mediatization of religion: A critical appraisal. *Culture and Religion*, 12(2), 153–166. <https://doi.org/10.1080/14755610.2011.579738>
- Macellan, A. (2011). *The Secret of the Spear: The Mystery of the Spear of Longinus*. Souvenir Press.
- Özcan, A. (1997). *Pan-Islamism: The Ottoman Empire, Indian Muslims, and Britain (1877–1924)*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Majlesi, M. B. (2024). *Bihar al-Anwar* (M. B. Mahmoudi & A. Z. Alavi, Eds.). Dar Ehya al-Turath al-Arabi. (Original work published 1315 SH) (in Persian)
- Majahidi, M. A. (2000). *Shokuh-e she'r-e Ashura dar zaban-e Farsi* [The glory of Ashura poetry in Persian]. Peyk-e Jalal. (in Persian)
- Malekzadeh, M. (1979). *Tārikh-e Enghelāb-e Mashrūṭiyat-e Irān* [Jeld-e Avval] [History of the Constitutional Revolution of Iran (Vol. 1)]. Elmi. (in Persian)
- Mazzoleni, G & Schulz, W. (1999). “Mediatization” of politics: A challenge for democracy?. *Political communication*, 16(3), 247–261. <https://doi.org/10.1080/105846099198613>
- Mirzaei-Mehr, A. A. (2007). *Naghashi-haye boqa'-e motabar dar Iran* [Paintings of sacred shrines in Iran]. Farhangestan-e Honar. (in Persian)
- Mohaddes Nouri, M. H. (2011). *Lu 'lu' va Marjān* [Pearls and Corals]]. Farahani. (in Persian)
- Mohtasham Kashani, A. B. A. (2006). *Divān-e Ash'ār* [Collection of Poems]. (A. Behdarvand, Ed. & Intro.). Negah Publications. (in Persian)
- Mojāhedi, M. A. (2000). *Shokūh-e She'r-e Āshūrā dar Zabān-e Fārsi* [The Glory of Ashura Poetry in Persian Language]. Peyk-e Jalal Publications. (in Persian)
- Naghash, I. (1998). *Shi'at al-'Irāq* [[Shi'at al-'Irāq] [The Shi'a of Iraq]]. (A. Naeimi, Trans.). Dar al-Mada lil-Thaqafah wa al-Nashr. (Original work published 1996) (in Persian)
- Nashriyeh, M., & Abdolkarimi, S. (2016). Visual elements of life events of the Prophet of Islam (PBUH) in Jami' al-Tawarikh illustrations [Anāser-e Basari-ye Roydādhā-ye Zendege-ye Payambar-e Eslām (S) dar Negārehā-ye Jāme' al-Tavārikh]. *Islamic Art Studies*, 12(25), 37–52. <https://ensani.ir/fa/article/437875> (in Persian)
- Nouranian, R., Delbari, S., & Baghestani-Koozegari, M. (2020). Tasvir-arayi-ye Payambar (S) va Emaman-e Shi'a (A) dar noskhe-ye khat-ti Habib al-Sir ba mehvariyat-e Bihar al-Anwar [Depiction of the

- Prophet and Shiite Imams in the manuscript Habib al-Sir with focus on Bihar al-Anwar]. *Journal of Islamic Art Studies*, 16(37), 336-355. <https://doi.org/10.22034/ias.2020.108419> (in Persian)
- Noorouzi, N., & Dadvar, A. (2020). Tatbiq-e zibayishenakhti-ye divar-negari-haye mazhabi (vaq'eh Karbala) boqa-ye Shah Zeyd va tekiyeh-ye Mo'aven-ol-Molk dar ta'amol ba ta'zieh [Aesthetic comparison of religious murals (Karbala event) in Shah Zeyd shrine and Mo'aven-ol-Molk Tekyeh in interaction with Ta'zieh]. *Negareh Quarterly*, 13(48), 86-103. <https://doi.org/10.22070/negareh.2019.885> (in Persian)
- Nouri, H. B. M. (1996). *Mustadrak al-Wasā'il* [Mostadrak al-Wasā'il] [Mustadrak al-Wasā'il]. Mu'assasat Āl al-Bayt ('alayhim al-salām) li-Ihyā' al-Turāth. (In Arabic)
- Oman Samani, N. B. A., & Vahdat, T. B. R. (1992). *Ganjineh al-Asrār-e Oman Samani va Ghazaliāt-e Vahdat Kermanshahi (Gozi-deh-ye Āsār-e Do Hamzād-e Ma'navi)* [The Treasure of Secrets of Oman Samani and Ghazals of Vahdat Kermanshahi (Selected Works of Two Spiritual Twins)] (M. A. Mojähedi, Ed.). Osveh. (in Persian)
- Panahi, A. (2020). The impact of the Islamic Union Committee on the political, intellectual, and military developments of the Jangal movement [Ta'sir-e Hey'at-e Ettehād-e Eslām bar Tahavvolāt-e Siāsi, Fekri va Nezāmi-ye Jonbesh-e Jangal]. *Historical Studies of War* [Motāle'āt-e Tārikhi-ye Jang], 4(3), 1-24. <https://doi.org/10.52547/hsow.4.3.1> (in Persian)
- Peyzayi Kashani, H. (2003). *History of Ancient Sports (Zourkhāneh)* [Tārikh-e Varzesh-e Bāstāni (Zourkhāneh)]. Zavvar. (in Persian)
- Phillips, N. & Hardy, C. (2002). *Discourse Analysis: Investigating Processes of Social Construction*. Sage University Papers Series on Qualitative Research Methods.
- Phillips, L and Jørgensen, M. W. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE.
- Potter, J. (1996). *Representing Reality: Discourse, Rhetoric, and Social Construction*. SAGE.
- Potter, J and Wetherell, M. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. SAGE
- Raoof, S., Nistani, J., & Mousavi-Kuhpar, S. M. (2019). Namud-haye ta'zieh bar ruye naghashi-haye divari-ye boqa-haye Gilan bar asas didgah-e Panofsky [Manifestations of Ta'zieh on mural paintings of Gilan shrines based on Panofsky's view]. *Historical Essays*, 10(1), 95-123. <https://doi.org/10.30465/hcs.2019.4520> (in Persian)
- Ranciere, J. (2013). *The politics of aesthetics: The distribution of the sensible* [Tozi'eh amr-e mahsoos: Siasat va estetik va rezhimhaye honari va kasti-haye engare modernite] (A. Salehi, Trans.). Bon-gah. (Original work published 2004). (in Persian)
- Richardson, J. E. (2007). *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*. Palgrave
- Schweinsberg, S., Darcy, S & Cheng, M. (2017). The agenda setting power of news media in framing the future role of tourism in protected areas. *Tourism Management*, 62, 241-252. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.04.011>
- Shahidi, S. J. (1987). *Qiyam-e Hossein [The uprising of Hossein]*. Farhang-e Eslami. (in Persian)
- Shahrestani, H. (2019). Barrasi-ye tozihi-ye yek matn darbare-ye Imam Hossein va qesse-ye Ashura [Descriptive study of a text about Imam Hossein and the Ashura story]. *Faslnameh-ye Farhang-e Ziarat*, 10(39), 111-128. https://farhangziarat.hzrc.ac.ir/article_183920.html (in Persian)
- Shamisa, S. (2007). *Ma'āni* [Meanings]. Mitra. (in Persian)
- Shayestehfar, M. (2007). Barrasi-ye mozu'i-ye noskhe-ye khatti Ahsen al-Kibar: Shahkar-e negargari-ye mazhabi-ye dore-ye Safaviyeh [Thematic study of manuscript Ahsen al-Kibar: A masterpiece of religious painting in the Safavid era]. *Ayeneh-ye Mirath*, 42(6), 200-226. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/486348> (in Persian)
- Shayestehfar, M., Khazaei, M., & Khazaei, R. (2012). Barrasi-ye vizhegi-haye tasviri va mazmuni-ye noskhe-haye khatti mosavvar-e dore-ye Ayyubian [Study of pictorial and thematic features of illustrated manuscripts from the Ayyubid period]. *Negareh Quarterly*, 7(23), 53-70. https://negareh.shahed.ac.ir/article_55.html (in Persian)
- Smith, J. E & Piccard, G. (2005). *Secrets of the Holy Lance: The Spear of Destiny in History & Legend*. Adventures Unlimited Press.
- Soltani, M. A. (2001). *Jogrāfiyā-ye Tārikhi va Tārikh-e Mofassal-e Kermānshāhān: Tārikh-e Tasawwof dar Kermānshāh* [Historical Geography and Detailed History of Kermanshah: History of Sufism in Kermanshah]. Entesharat-e Soha. (in Persian)
- Tabari-Amoli, M. b. J. (2001). *Tarikhnameh-ye Tabari* (Vol. 5) [Tabari's history]. (M. b. M. Ba'ami, Trans.). Soroush. (Original work published 303 AH) (in Persian)
- Tashakkori Bafghi, A. (2009). Nahad-e sarrafi va karkard-e tejarat-khane-ye Jamshidian dar dore-ye Qajar [The institution of money exchange and the function of the Jamshidian trading house in the Qajar era]. *Majalle-ye Elmi va Pazhoueshi-ye Tarikh-e Iran* (Iranian Historical Research Journal), 3(1), 1-24. <https://ensani.ir/fa/article/318895> (in Persian)
- Thompson, J. B. (1990). *Ideology and Modern Culture*. Stanford, Stanford University Press.
- Thompson, J. B. (1995). *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*. Polity Press.
- Taheri, F. b. M. (1999). *Al-Muntakhab fi jam' al-marathi wa al-khutab al-mashhoor (Al-Fakhri)* [Selected collection of famous elegies and sermons]. Nashr-e Sharif-al-Radhi. (in Persian)
- Torih, F. B. M. (1999). *Al-Muntakhab fi Jam' al-Marāthi wa al-Khutab al-Mushtahar (al-Fakhri)* [The Selected Works in Collection of Elegies and Famous Speeches (al-Fakhri)]. Nashr-e Sharif al-Razi. (In Arabic)
- Yousefi-Ghroui, M. H. (2001). *Waq'at al-Tuf: Bazsazi-ye Maqatal-e Abu Mukhnaf [Waq'at al-Tuf: Reconstruction of Abu Mukhnaf's Maqatal]*. Mo'assese-ye Amozeshi va Pazhouhi-ye Imam Khomeini. (in Persian)
- Wallerstein, I. (1998). Siyāsāt va Farhang dar Nezām-e Motaḥavvel-e Jahāni: Je'opolitik va Je'okālchar [Politics and Culture in the Changing World System: Geopolitics and Geoculture] (P. Izadi, Trans.). Ney. (Original work published 1991) (in Persian)
- Wuthnow, R. J. (2011). Taking Talk Seriously: Religious Discourse as Social Practice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 50(1), 1-21.

<https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2010.01549.x>

Ziai, A. (2005). *Jāme'e-shenāsi-ye Tahrifāt-e Āshurā* [Sociology of Ashura Distortions]. Hezreh Ghoghnoos. (in Persian)

اباذری، عبدالرحیم (۱۳۹۰). *تبارنامه حوزه و روحانیت (از صدر اسلام تا پهلوی اول)*. سلمان فارسی.

ابن اثیر، ابوالحسن علی بن محمد بن محمد بن عبدالکریم شیبانی جزری (۱۳۴۴). *الکامل فی التاریخ* (جلد دوم). دار صادر.

ابن اَثم الکوفی، آبی محمد أحمد (۱۳۶۹). *الفتوح* (جلد پنجم). دار الأضواء.
ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۷۵). *مقدمه* (محمد پروین گنابادی، مترجم). شرکت انتشارات علمی و فرهنگی (آموزش انقلاب اسلامی). (چاپ اثر اصلی ۱۳۷۰ م)
ابن عساکر، علی بن حسن و جنوبی، علی عاشور (۱۳۷۹). *تاریخ دمشق الکبیر* (جلد ۱-۷۷). دار احیاء التراث العربی.

احسان اوغلو، اکمل الدین؛ اتیل، استین؛ احق، احمدیاشار؛ اوقای، اورخان؛ تاکری قورو، جینوچن؛ حافظ، نعمت‌الله؛ درمان، اوغور؛ چیچیک‌درمان، فاطمه؛ صباغ، لیلا؛ قوط، گونای و یوجه، نوری (۱۳۹۷). *دولت و جامعه در دوره عثمانی* (جلد دوم). برگردان علی کاتبی، توفیق هاشم‌پور سبحانی، مهدی گلچین عارفی، حجت فخری، زیر نظر غلامعلی حداد عادل. بنیاد دائرةالمعارف اسلامی. (چاپ اثر اصلی ۲۰۱۸)
احسان‌خواه، شیرزاد؛ کاظمی، راشد؛ منیره؛ زندیه، حسن و صدیقی، منیره (۱۴۰۲). تأثیر گسترش روابط خارجی بر تحولات فرهنگی کرمانشاهان در دوره قاجار (۱۲۸۵-۱۳۱۰ ش). *پژوهش‌های ایران‌شناسی*، ۱۳ (۳)، ۲۱-۳۹. <https://doi.org/10.22059/jis.2022.347264.1144>

احمدی گیوی، حسن و انوری، حسن (۱۳۸۵). *دستور زبان فارسی ۲*. فاطمی.
اخویان، مهدی (۱۳۹۶). بررسی دلایل بازتولید نقاشی دیواری‌های بقاع نقشین منطقه گیلان. *فصلنامه نگره*، ۱۲ (۴۲)، ۷۱-۸۱. <https://doi.org/10.22070/negareh>
2017.531

اسفراینی، ابراهیم بن محمد (۱۳۹۷). *منتخب نورالعین فی مشهد الحسین* ^(۱) به همراه کتاب *قره‌العین فی اخذ ثمار الحسین* ^(۲) علامه عبدالله بن محمد. ارمغان طوبی.
افشاری، مهراڻ (۱۳۸۲). *فوت‌نامه‌ها و رسایل خاکساریه (سی رساله)*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

اکرامی‌فر، محمودرضا (۱۳۹۴). *اسطوره جن و پری در ادبیات شفاهی منظوم خراسان*. *فصلنامه مطالعات فرهنگ ارتباطات*، ۱۶ (۳۰)، ۴۱-۶۵. <https://doi.org/20.100>
1.1.20088760.1394.16.30.2.9

امینی، علامه عبدالحسین (۱۳۷۰). *الغدیر* (جلد چهارم). (محمد امینی نجفی، مؤلف؛ سید ابراهیم سید علوی، گزینش و مترجم). مؤسسه فرهنگی نبأ. (چاپ اثر اصلی ۱۹۵۷)
افندی‌اصفهانی، عبدالله بن عیسی بیگ؛ حسینی‌اشکوری، احمد و مرعشی، محمود (۱۴۰۱). *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء* (جلد چهارم) (سید احمد حسینی، محقق). بی‌جا.
بامداد، مهدی (۱۳۸۴). شرح رجال ایران در قرون ۱۲، ۱۳ و ۱۴ (خلاصه نگاری تحت نظر ذبیح‌الله علیزاده اشکوری). فردوس.

بهرامی، ناصر (۱۳۸۷). *هدف قیام امام حسین* ^(۱) از زبان امام فرهنگ کوثر، ۱۳ (۱). <https://ensani.ir/fa/article/58344>

پرتو بیضایی کاشانی، حسین (۱۳۸۲). *تاریخ ورزش باستانی (زورخانه)*. زوار.
پناهی، عباس (۱۳۹۹). تأثیر هیئت اتحاد اسلام بر تحولات سیاسی، فکری و نظامی جنبش جنگل. *مطالعات تاریخی جنگ*، ۴ (۳)، ۱-۲۴. <https://doi.org/10.52547/>

hsow.4.3.1
تشکری باقی، علی اکبر (۱۳۸۸). *نهاد صراف و کارکرد تجارتخانه جمشیدیان در دوره قاجار*. *مجله علمی و پژوهشی تاریخ ایران*، ۳ (۱)، ۱-۲۴. <https://ensani.ir/fa/article/318895>

جعفریان، رسول (۱۳۸۱). *تأملی در نهضت عاشورا*. علم.
حر عاملی، محمد بن حسن (بی‌تا). *آیات الهیة بالنصوص والمعجزات* (جلد ۵). مصحح: علاء‌الدین اعلمی، مؤسسه الاعلمی المطبوعات.
حسینی نقشبندی، عبدالرحمان (۱۳۸۱). *سادات نقشبندی و جنبش‌های ملی کرد در گذر تاریخ* (جلد اول) (محمد بانه‌ای، مترجم). مؤسسه انتشاراتی حسینی اصل.

حیدری، ابراهیم (۱۳۷۷). *تراجمد یا کربلا، سوسئولوجیا الخطاب الشیعی*. دارالکتاب اسلامی.

خادم‌لو، مهدی رضا (۱۳۸۶). *بازشناسی دیدگاه‌ها درباره جنگ جمل*. *نامه تاریخ پژوهان*، ۲۶-۵۰. <https://ensani.ir/fa/article/48765>

خدیری، غلامحسین (۱۴۰۰). *تحلیلی بر گفتمان عاشورایی نهضت جنگل*. *فصلنامه تاریخ روایی*، ۶ (۲۱-۲۰)، ۲۹-۶۶. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1853032>

دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۹۵). *اخبار الطوال* (محمود مهدوی دامغانی، مترجم). نی. (چاپ اثر اصلی ۱۹۶۰)

ذهبی، محمد بن احمد (۱۳۷۴). *میزان الاعتدال فی نقد الرجال* (تحقیق علی محمد البجاری). دارالکتب العلمیه.

رئوف، سولماز؛ نیستانی، جواد و موسوی کوهپیر، سید مهدی (۱۳۹۸). *نمودهای تعزیه بر روی نقاشی‌های دیواری بقعه‌های گیلان بر اساس دیدگاه پانوفسکی*. *جستارهای تاریخی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۰ (۱)، ۹۵-۱۲۳. <https://doi.org/10.30465/hcs.2019.4520>

سلطانی، محمدعلی (۱۳۸۰). *جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان*. *تاریخ تصوف در کرمانشاه*. انتشارات سها.

شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۶). *بررسی موضوعی نسخه خطی احسن الکبار*. *شاهکار نگارگری مذهبی دوره صفویه*. آینه میراث، ۴۲ (۶)، ۲۰۰-۲۲۶. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/486348>

شایسته‌فر، مهناز؛ خزایی، محمد و خزایی، رضوان (۱۳۹۱). *بررسی ویژگی‌های تصویری و مضمونی نسخه‌های خطی مصور دوره ایوبیان*. *فصلنامه نگره*، ۷ (۲۳)، ۵۳-۷۰. https://negareh.shahed.ac.ir/article_55.html

شمیسا، سیروس (۱۳۸۶). *معانی*. میترا.
شهرستانی، حسین (۱۳۹۸). *بررسی توصیفی یک متن درباره امام حسین و قصه عاشورا*. *فصلنامه فرهنگ زیارت*، ۱۰ (۳۹)، ۱۱۱-۱۲۸. https://farhangziarat.hzrc.ac.ir/article_183920.html

شهیدی، سیدجعفر (۱۳۶۶). *قیام حسین*. فرهنگ اسلامی.
ضیایی، عبدالحمید (۱۳۸۴). *جامعه‌شناسی تحریفات عاشورا*. هزاره ققنوس.
طبری آملی، محمد بن جریر (۱۳۸۰). *تاریخ‌نامه طبری* (جلد پنجم) (محمد بن محمد بلعمی، مترجم). سروش. (چاپ اثر اصلی ۳۰۳ هـ.ق)

طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۸). *المنتخب فی جمع المراثی و الخطب المشتهر* (الفخری). نشر شریف الرضی.

عباسی، سکینه (۱۳۸۶). *ماهیت زبان در تاریخ بیهقی بر اساس داستان افشین و بودلف*. *مجله هنر*، ۱۰۷ (۱)، ۷۰-۷۳. <https://ensani.ir/fa/article/201113>

عبداللهی، میثم (۱۳۹۲). *مرامنه کمیته اتحاد اسلام و بازخوانی آرمان‌های اسلامی نهضت جنگل*. *فصلنامه ۱۵ خرداد*، ۱۱ (۳۷)، ۳۱۹-۳۶۰. <https://www.magiran.com/p1245837>

عقاد، عباس محمود (۱۴۰۲). *ابوالشهاداء الحسین*. مطبع سعد.
علیزاده، محمدعلی (۱۳۸۶). *نقش اقتصادی، سیاسی جامعه زرتشتیان ایران در تحولات دوران مشروطه تا پهلوی اول*. *پژوهش‌نامه تاریخ*، ۲ (۵)، ۱-۲۳. <https://ensani.ir/fa/article/60466>

عمان سامانی، نورالله بن عبدالله و وحدت، طهماسب‌قلی بن رستم (۱۳۷۱). *گنجینه‌الأسرار عمان سامانی و غزلیات وحدت کرمانشاهی* (گزیده آثار دو همزاد معنوی). به کوشش محمدعلی مجاهدی. اسوه.

قدسی، احمد؛ آشتیانی، محمدرضا؛ داودی، سعید؛ بهادری، ابراهیم؛ مکارم‌شیرازی، ناصر؛ امامی، محمدجعفر و ارسطو، محمدجواد (۱۳۹۲). *پیام امام‌امیرالمؤمنین* ^(۱). شرحی تازه و جامع بر نهج البلاغه. انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

قره‌داغی، معصومه و شیخ‌نوری، محمدامیر (۱۳۹۰). *شیخ‌الرئیس قاجار و اتحاد اسلام*. *فصلنامه مسکویه*، ۵ (۱۵)، ۷۳-۹۰. <http://noo.rs/UZKny>

کاتم، ریچارد (۱۳۷۱). *ناسیونالیسم در ایران* (احمد تدین، مترجم). کویر. (چاپ اثر اصلی ۱۹۶۴)

کاشفی سبزواری، حسین واعظ (۱۲۴۹)، *روضه الشهداء*، (حسن ذوالفقاری، مصحح)، نوید اسلام.

کاشفی سبزواری، حسین واعظ (۱۳۵۰)، *فتوت نامه سلطانی* (به اهتمام محمدجعفر محبوب)، بنیاد فرهنگ ایران.

کاظم بیگی، محمدعلی (۱۳۸۵)، مردم، علما و توسعه در عصر قاجاریه: راه گیلان، فرهنگ، ۶۰، ۹۱-۱۴۲. <https://ensani.ir/fa/article/266558>

کاظم بیگی، محمدعلی (۱۳۹۱)، انقلاب و رقابت در سواحل جنوبی دریای مازندران: جنبش اتحاد اسلام گیلان (جنگل) و اتحاد ملی طبرستان (۱۳۳۶ هـ.ق/۱۹۱۸)، *تحقیقات تاریخ اجتماعی*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگ، ۲(۲)، ۷۷-۱۳۳. <https://ensani.ir/fa/article/312999>

کافی، غلامرضا (۱۳۸۸)، *شرح منظومه ظهیر*. مجتمع فرهنگی عاشورا.

کرمانی، ناظم الاسلام (۱۳۷۳)، *تاریخ بیداری ایرانیان*. امیر کبیر.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳)، *اصول کافی* (جلد اول) (جواد مصطفوی، مترجم). بنیاد رسالت. (چاپ اثر اصلی ۱۲۸۰-۱۳۱۰ ه.ش)

کوزنتسوا، ن. آ. (۱۳۵۸)، *اوضاع سیاسی و اقتصادی ایران در پایان سده هجدهم تا نیمه نخست سده نوزدهم میلادی* (سیروس ایزدی، مترجم). بین الملل. (چاپ اثر اصلی ۱۹۷۸)

گیرو، پیر (۱۳۸۰)، *نشانه شناسی* (محمد نبوی، مترجم). آگاه. (چاپ اثر اصلی ۱۹۷۳)

لازار، ژیلبر (۱۳۸۹)، *دستور زبان فارسی معاصر* (مهستی بحرینی، مترجم). هرمس. (چاپ اثر اصلی ۱۹۸۱)

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، *بحار الانوار*. مصحح محمدباقر محمودی و عبدالزهرا، علوی. دار احیاء التراث العربی. (چاپ اثر اصلی ۱۳۱۵ ه.ق)

مجاهدی، محمدعلی (۱۳۷۹)، *شکوه شعر عاشورا در زبان فارسی*. انتشارات پیک جلال.

محدث نوری، میرزا حسین (۱۳۹۰)، *لؤلؤ و مرجان*. فراهانی.

محتشم کاشانی، علی بن احمد (۱۳۸۵)، *دیوان اشعار* (تصحیح و مقدمه اکبر بهداروند). انتشارات نگاه.

ملک زاده، مهدی (۱۳۵۸)، *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران* (جلد اول). علمی.

میرزایی مهر، علی اصغر (۱۳۸۶)، *نقاشی های بقاع متبرکه در ایران*. فرهنگستان هنر.

نشریه، مدیر و عبدالکریمی، شهین (۱۳۹۵)، عناصر بصری رویدادهای زندگی پیامبر اسلام (ص) در نگاره های جامع التواریخ. مطالعات هنر اسلامی، ۱۲(۲۵)، ۳۷-۵۳. <https://ensani.ir/fa/article/437875>

نقاش، اسحاق (۱۹۹۸)، *شیعه العراق* (عبدالله نعیمی، مترجم). دارالمدی للشفافه و النشر. (چاپ اثر اصلی ۱۹۹۶)

نورانیان، رضا؛ دلبری، شهریانو و باغستانی کوزه گری، محمد (۱۳۹۹)، *تصویر آرای پیامبر (ص) و امامان شیعی (ع) در نسخه های خطی حبیب السیر* با محوریت بحار الانوار. نشریه مطالعات هنر اسلامی، ۱۶(۳۷)، ۳۳۶-۳۵۵. <https://doi.org/10.22034/ias.2020.108419>

نوروزی، نسترن و دادور، ابوالقاسم (۱۳۹۷)، *تطبیق زیبایی شناسی دیوارنگاری های مذهبی (واقع کرپلا) بقعه شاه زید و تکیه معاون الملک در تعامل با تعزیه*. فصلنامه نگره، ۱۳(۴۸)، ۸۶-۱۰۳. <https://doi.org/10.22070/negareh.2019.885>

نوری، حسین بن محمد تقی (۱۳۷۵)، *مستدرک الوسائل*. مؤسسة آل البيت (علیه السلام) لإحياء التراث.

والرشتاین، ایمانوئل (۱۳۷۷)، *سیاست و فرهنگ در نظام متحول جهانی: ژئوپلیتیک و ژئوکالچر* (پرویز ایزدی، مترجم). نی. (چاپ اثر اصلی ۱۹۹۱)

یوسفی غروی، محمد هادی (۱۳۸۰)، *وقعه الطف بازسازی مقتل ابومخنف*. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).